

College voor Toetsen en Examens

SYLLABUS MAATSCHAPPIJWETENSCHAPPEN HAVO

CENTRAAL EXAMEN 2019 VOOR ALLE SCHOLEN OP
BASIS VAN NIEUW EXAMENPROGRAMMA,
NADER VASTGESTELD

Versie 3, juni 2018

Inhoud

Voorwoord	6
1 Inleiding	7
2 Examenstof van het centraal examen en het schoolexamen	8
2.1 Voorkennis uit het vak maatschappijleer	8
3 Specificatie van de globale eindtermen voor het centraal examen	9
Domein A Vaardigheden	9
Domein B: Vorming (binnen een specifieke context)	11
Domein C: Verhouding (binnen een specifieke context)	22
Domein D: Binding (binnen een specifieke context)	36
Domein E: Verandering (binnen een specifieke context)	49
4 Het centraal examen	54
Zittingen centraal examen	54
Vakspecifieke regels correctievoorschrift	54
Hulpmiddelen	54
Bijlage 1 Examenprogramma maatschappijwetenschappen havo	55
Bijlage 2 Overzicht van hoofdconcepten en kernconcepten bij maatschappijwetenschappen	60
Bijlage 3 Omschrijvingen van de concepten	62
Bijlage 4 Denkvaardigheden maatschappijwetenschappen in de concept-context benadering	64
Bijlage 5 Politiek en het proces van politieke besluitvorming	70
Bijlage 6 Literatuur	73

Toelichting bij de titel van de deze syllabus:

Deze syllabus maatschappijwetenschappen havo 2019 verschilt sterk van de syllabus 2018; de syllabus van het pilot programma 2018 geldt in 2019 namelijk voor alle scholen.

Ten opzichte van de syllabus maatschappijwetenschappen havo-pilot 2018 is deze syllabus nader vastgesteld. Er is een drietal kleine wijzigingen in de tekst aangebracht. Deze wijzigingen zijn blauw gearceerd.

vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of enige andere manier zonder voorafgaande toestemming van de uitgever.

Voorwoord

De minister heeft de examenprogramma's op hoofdlijnen vastgesteld. In het examenprogramma zijn de exameneenheden aangewezen waarover het centraal examen (CE) zich uitstrekt: het CE-deel van het examenprogramma. Het examenprogramma geldt tot nader orde.

Het College voor Toetsen en Examens (CvTE) geeft in een syllabus, die in beginsel jaarlijks verschijnt, een toelichting op het CE-deel van het examenprogramma. Behalve een beschrijving van de exameneisen voor een centraal examen kan de syllabus verdere informatie over het centraal examen bevatten, bijvoorbeeld over een of meer van de volgende onderwerpen: specificaties van examenstof, begrippenlijsten, bekend veronderstelde onderdelen van domeinen of exameneenheden die verplicht zijn op het schoolexamen, bekend veronderstelde voorkennis uit de onderbouw, bijzondere vormen van examinering (zoals computerexamens), voorbeeldopgaven, toelichting op de vraagstelling, toegestane hulpmiddelen.

Ten aanzien van de syllabus is nog het volgende op te merken. De functie ervan is een leraar in staat te stellen zich een goed beeld te vormen van wat in het centraal examen wel en niet gevraagd kan worden. Naar zijn aard is een syllabus dus niet een volledig gesloten en afgebakende beschrijving van alles wat op een examen zou kunnen voorkomen. Het is mogelijk, al zal dat maar in beperkte mate voorkomen, dat op een CE ook iets aan de orde komt dat niet met zo veel woorden in deze syllabus staat, maar dat naar het algemeen gevoelen in het verlengde daarvan ligt.

Een syllabus is zodoende een hulpmiddel voor degenen die anderen of zichzelf op een centraal examen voorbereiden. Een syllabus kan ook behulpzaam zijn voor de producenten van leermiddelen en voor nascholingsinstanties. De syllabus is niet van belang voor het schoolexamen. Daarvoor zijn door de SLO handreikingen geproduceerd die niet in deze uitgave zijn opgenomen.

Deze syllabus geldt voor **alle scholen in het examenjaar 2019**. Werkversies van syllabi van eerdere jaren zijn niet meer geldig en wijken van deze versie af. Een syllabus kan zo nodig ook tussentijds worden aangepast, bijvoorbeeld als een in de syllabus beschreven situatie feitelijk veranderd is. De aan een centraal examen voorafgaande Septembermededeling is dan het moment waarop dergelijke veranderingen bekendgemaakt worden. Kijkt u voor alle zekerheid jaarlijks in september op Examenblad.nl. In de syllabus wordt een dergelijke verandering met blauw gemarkeerd. Het CvTE publiceert uitsluitend digitale versies van de syllabi. Dit gebeurt via Examenblad.nl (www.examenblad.nl), de officiële website voor de examens in het voortgezet onderwijs.

Het CvTE stelt het aantal en de tijdsduur van de toetsen van het centraal examen vast en de wijze waarop het centraal examen wordt afgenomen. Deze vaststelling wordt gepubliceerd in het rooster voor de centrale examens en in de Septembermededeling.

Voor opmerkingen over syllabi houdt het CvTE zich steeds aanbevolen. U kunt die zenden aan info@cvte.nl of aan CvTE, Postbus 315, 3500 AH Utrecht.

De voorzitter van het College voor Toetsen en Examens,
Drs. P.J.J. Hendrikse

1 Inleiding

Maatschappijwetenschappen is een vak dat gekozen kan worden in het profiel Economie en Maatschappij, het profiel Cultuur en Maatschappij of het vrije deel.

Nadat twee commissies onder leiding van prof. dr. Paul Schnabel adviezen hebben uitgebracht over een nieuw examenprogramma maatschappijwetenschappen voor havo en vwo¹, heeft een syllabuscommissie het centraal examenprogramma verder geëxpliciteerd ten behoeve van de pilotexamens. De ervaringen in de pilot noodzaakten de syllabuscommissie een aantal wijzigingen aan te brengen in beide syllabi.

SLO heeft een Handreiking schoolexamen maatschappijwetenschappen (2015) gemaakt.

In het nieuwe examenprogramma is het uitgangspunt de concept-contextbenadering. Daarbij is gekozen voor een kennisbasis van kernconcepten, die leerlingen moeten kunnen gebruiken in de voor het centraal examen geselecteerde contexten, maar ook in andere contexten in het schoolexamen, o.a. bij het analyseren van een sociale en politieke actualiteit.

De kennisbasis is geordend naar vier hoofdconcepten (vorming, verhouding, binding en verandering), met uitwerkingen ervan in kernconcepten. Het verschil tussen havo en vwo komt tot uitdrukking in andere voorgeschreven contexten voor havo dan voor vwo en in een ander beheersingsniveau van de kennisbasis en de contexten.

Aangezien het nieuwe examenprogramma op veel onderdelen afwijkt van het oude examenprogramma is een aantal bijlagen toegevoegd, waarin dit toegelicht wordt. In bijlage 2 en 3 de hoofd- en kernconcepten en in bijlage 4 de denkvaardigheden maatschappijwetenschappen in de concept-context benadering.

De specificatie van de leerstof voor het CE die de examenkandidaten dienen te beheersen is in deze syllabus te vinden in hoofdstuk 3 én in bijlage 3 en 5.

Bijlage 1 bevat het integrale examenprogramma maatschappijwetenschappen havo. Bijlage 2 biedt een overzicht voor de docenten van de hoofdconcepten en kernconcepten bij het vak.

Bijlage 4 en 6 zijn toegevoegd als toelichting voor de docenten.

¹ <http://maatschappijwetenschappen.slo.nl/publicaties/>

2 Examenstof van het centraal examen en het schoolexamen

Voor het examenjaar **2019** geldt voor **havo**:

Het centraal examen heeft betrekking op de domeinen B, C, D, E1 en E2 in combinatie met domein A.

Het schoolexamen heeft betrekking op:

- Domein E en een keuze uit domein F of domein G in combinatie met domein A;
- indien het bevoegd gezag daarvoor kiest: ook een of meer domeinen of subdomeinen waarop het centraal examen betrekking heeft;
- indien het bevoegd gezag daarvoor kiest: andere vakonderdelen, die per kandidaat kunnen verschillen.

Het examenprogramma bestaat uit de volgende domeinen:

Domein A	Vaardigheden
Domein B	Vorming (binnen een specifieke context)
Domein C	Verhouding (binnen een specifieke context)
Domein D	Binding (binnen een specifieke context)
Domein E	Verandering (binnen een specifieke context)
Domein F	Analyse van een sociale actualiteit
Domein G	Analyse van een politieke actualiteit (binnen een specifieke context)

2.1 Voorkennis uit het vak maatschappijleer

De kandidaat is bekend met die begrippen uit het examenprogramma maatschappijleer die in domein B: Rechtsstaat en domein C: Parlementaire Democratie van dit programma voorkomen, en die logischerwijs bij het CE-deel van het examenprogramma Maatschappijwetenschappen aan de orde kunnen komen. Deze begrippen worden wel bekend verondersteld, maar niet als zodanig bevraagd in het CE Maatschappijwetenschappen.

3 Specificatie van de globale eindtermen voor het centraal examen

Domein A Vaardigheden

Subdomein A1: Informatievaardigheden

1. De kandidaat kan:

1.1 benodigde informatie verwerven en selecteren uit bronnen

De kandidaat kan op basis van vakinhoudelijke kennis gericht informatie c.q. gegevens selecteren uit een of meerdere informatiebronnen.

De kandidaat kan de aard van informatiebronnen onderscheiden door bronnen met elkaar te vergelijken en deze te typeren naar schrijver, identiteit van de schrijver, doel van het geschrevene en mate van objectiviteit. De mate van objectiviteit en subjectiviteit kan hij herkennen in onderwerpkeuze, woordgebruik en beeldkeuze.

Tevens kan de kandidaat de **betrouwbaarheid** en **representativiteit** van informatiebronnen vaststellen door na te gaan waar deze vandaan komen (denk bv. aan wie is de schrijver?, met welk doel zijn zij geschreven?, wat is de identiteit van de schrijver?), op welke wijze zij zijn verzameld (denk bv. aan selectiecriteria, referentiekader) en hoe zij zijn weergegeven (denk bv. aan journalistieke principes toepassen als hoor en wederhoor, scheiding feiten en commentaar, streven naar objectiviteit, juiste weergave van feiten, citaten, checken van bronnen). Het begrip betrouwbaarheid heeft betrekking op de vraag of de bron gegevens kan opleveren die als feitelijk juist kunnen worden beschouwd.

1.2 informatie verwerken en daaruit beredeneerde conclusies trekken

De kandidaat kan hoofd- en kernconcepten van maatschappijwetenschappen herkennen in gegeven informatiebronnen en beredeneerde conclusies trekken op basis van hoofd- en kernconcepten.

Hij kan elementaire statistische informatie uit grafieken en tabellen interpreteren. Hij kan een beredeneerd standpunt innemen en dit standpunt relateren aan verworven informatie.

1.3 de resultaten van een leeractiviteit beschrijven en presenteren

Subdomein A2: Concept contextbenadering

De kandidaat kan:

2.1 Alle denkvaardigheden² toepassen op de hoofdconcepten (vorming, verhouding, binding en verandering) en kernconcepten (socialisatie/acculturatie, identiteit, cultuur, sociale gelijkheid/ongelijkheid, sociale cohesie, sociale institutie, groepsvorming, rationalisering, individualisering, institutionalisering, politieke socialisatie, ideologie, macht/gezag, conflict/samenwerking, politieke institutie, representatie/representativiteit, democratisering, staatsvorming, globalisering).

² Zie bijlage 4

2.2 Alle denkvaardigheden toepassen op contexten daarbij gebruikmakend van hoofd- en kernconcepten. Het betreft zowel de in de domeinen beschreven contexten als andere contexten.

2.3 Verbanden leggen tussen en binnen de in de domeinen beschreven contexten met behulp van de hoofd- en kernconcepten.

2.4 Verbanden leggen tussen en binnen andere contexten met behulp van hoofd- en kernconcepten³.

Subdomein A3: Onderzoeksvaardigheden

3.1 De kandidaat kan gegeven onderzoeksresultaten beoordelen op betrouwbaarheid, validiteit en representativiteit.

De kandidaat kan een oordeel geven over een onderzoek: over de betrouwbaarheid (~~herhaling van het onderzoek levert dezelfde meetresultaten op de mate waarin een meting onafhankelijk van toeval en vrij van willekeurige meetfouten is~~), validiteit (de onderzoeker meet wat hij wil meten) en representativiteit (steekproef is een dwarsdoorsnede van de totale onderzoekspopulatie); daarbij kan hij de onderzoeksresultaten interpreteren en evalueren op basis van de gehanteerde meetmethoden.

Dat geldt ook voor informatie over onderzoeksresultaten die in de media verschijnt.

3.2 De kandidaat kan een eenvoudig enigszins gestructureerd onderzoek opzetten en uitvoeren over een concreet maatschappelijk verschijnsel.

De uitvoering van een eenvoudig enigszins gestructureerd onderzoek kan uiteraard alleen in het schoolexamen worden getoetst.

In het centraal examen kunnen wel de volgende vaardigheden getoetst worden.

De kandidaat kan over een maatschappelijk verschijnsel een onderzoeksvraag/hypothese/stelling formuleren die onderzoekbaar is. Een hypothese is een toetsbare veronderstelling over de werkelijkheid.

Hij kan variabelen onderscheiden (afhankelijke en onafhankelijke variabelen) en deze operationaliseren (in indicatoren bijvoorbeeld van hoofd- en kernconcepten). Tevens kan hij hoofd- en kernconcepten selecteren en opnemen in de vraagstelling of hypothese.

De kandidaat kan het verschil beschrijven tussen correlatie en causaliteit. Hij kan beoordelen of beweringen over een causaal verband tussen twee maatschappelijke verschijnselen juist zijn en kan daarbij uitleggen welke invloed andere, interveniërende variabelen hebben op het mogelijke verband.

³ In de Inleiding van elk domein staat in een overzicht beschreven welke hoofd- en kernconcepten uit andere domeinen in deze domeinbeschrijving voorkomen. Dit is niet uitputtend, er kunnen nog vele andere verbanden gelegd worden afhankelijk van de gekozen context.

Domein B: Vorming (binnen een specifieke context)

Inleiding

Vorming is het hoofdconcept dat met een aantal kernconcepten centraal staat in Domein B en toegepast wordt binnen de context samenlevingsvormen. Het hoofdconcept vorming biedt leerlingen het gereedschap om inzicht te krijgen in "het proces van verwerving van een bepaalde identiteit".

Vorming is een socialisatieproces dat een mensenleven lang voortduurt waarin mensen worden wie ze zijn, waarin ze een identiteit ontwikkelen. Iemand leert in wisselwerking met zijn sociale omgeving de betekenis van zijn eigen kenmerken en gedragingen en die van anderen. Tevens ontwikkelen mensen zich tijdens de socialisatie tot leden van een samenleving.

Enkele belangrijke vragen die hierover gesteld kunnen worden, zijn:

Hoe ontwikkelen mensen een eigen identiteit?

Wat bepaalt de identiteit van mensen?

Hoe worden mensen gevormd tot leden van een samenleving?

Hoofd- en kernconcepten die aan bod komen bij Domein B:

Hoofdconcept	kernconcepten
vorming	socialisatie/acculturatie identiteit cultuur politieke socialisatie ideologie
binding	sociale cohesie cultuur sociale institutie
verhouding	sociale ongelijkheid macht/gezag conflict/samenwerking
verandering	individualisering democratisering rationalisering

Subdomein B1: Socialisatie

- 4. De kandidaat kan socialisatie binnen een specifieke context herkennen als een proces waarin cultuuroverdracht en cultuurverwerving plaatsvindt en waarin mensen een eigen identiteit ontwikkelen. Hij kan tevens culturen classificeren op basis van verschillende culturele dimensies.**

4.1 Het proces van socialisatie en acculturatie

Socialisatie is "het proces van overdracht en verwerving van de **cultuur** van de groep(en) en de samenleving waar mensen toe behoren. Het proces bestaat uit opvoeding, opleiding en andere vormen van omgang met anderen"⁴.

Culturen zijn tijd- en plaatsgebonden.

Ze zijn dynamisch van karakter omdat ze veranderen o.a. onder invloed van gewijzigde omstandigheden zoals veranderingen in de politieke of economische situatie. Deze nieuwe omstandigheden en veranderingen worden weer onderdeel van de socialisatieprocessen. Door de omgang met de groepen (socialisatoren) waartoe men behoort, vindt er een voortdurende beïnvloeding en cultuuroverdracht plaats. Mensen in diverse levensfasen verwerven kennis, vaardigheden, waarden, normen, opvattingen en gedragspatronen in de groepen waartoe men behoort. Door het overnemen en het zich eigen maken van al deze zaken vindt-vanuit de maatschappij gezien- de cultuuroverdracht plaats. Soms gebeurt dit door bewuste en bedoelde processen, maar vaak ook gebeurt dit op een heel vanzelfsprekende, onbedoelde en onbewuste manier. Voor een groot gedeelte is socialisatie een proces van aanpassing van het individu aan de cultuur van de samenleving. Maar het is geen 'blinde' aanpassing. Vanuit het individu gezien is socialisatie ook een proces van cultuurverwerving waarin iemand tegelijkertijd zijn eigen persoonlijkheid ontwikkelt. Het individu kan zelf voor een deel eigen keuzes maken uit het aanbod van cultuurelementen dat hij op zijn weg tegenkomt. Omdat socialisatie niet alleen een proces van overdracht van een bepaalde cultuur is, maar ook een proces van cultuurverwerving waarin een individu zelf stelling neemt ten aanzien van de cultuur, draagt socialisatie op haar beurt ook bij tot cultuurverandering.

Op den duur internaliseren mensen de waarden, normen, opvattingen en gedragingen. Ze worden zo vanzelfsprekend dat mensen die als "tweede natuur" gaan ervaren⁵. Via socialisatie krijgen mensen ook stereotypen en vooroordelen overgedragen en maken zij zich die eigen. Stereotypen zijn vaststaande beelden, generalisaties en veronderstellingen over een groep mensen; vooroordelen zijn meningen over een groep mensen, niet gebaseerd op feiten. Beide begrippen worden meestal in negatieve zin gebruikt, maar kunnen ook neutraal gebruikt worden.

Socialisatieprocessen verschillen naar het milieu waarin iemand opgroeit. De ene groep heeft meer economisch, sociaal en cultureel kapitaal dan de andere groep. Economisch kapitaal is financieel bezit of een hoog inkomen, sociaal kapitaal zijn de connecties, netwerken, de mate van respect die een groep geniet en cultureel kapitaal zijn culturele competenties, waaronder kennis, houdingen, opvattingen en smaak die kenmerkend zijn voor hoge sociale posities. De maatschappelijke positie van mensen wordt ook bepaald door (een combinatie van) kenmerken als het land of de regio waar iemand woont of vandaan komt, de taalgroep, de generatie, de opleiding of sekse waartoe iemand behoort.

Sociale verschillen werken door in het socialisatieproces. Zo leren kinderen van hooggeschoolden gemiddeld langer door dan kinderen van laaggeschoolden. Het verschil in opleiding en in keuze van opleidingen wordt (deels) 'sociaal overgeërfd', overgebracht door de invloed van belangrijke anderen in de nabije sociale omgeving (zoals ouders en leeftijdgenoten).

⁴ Zie bijlage 3

⁵ De Jager, Mok & Sipkema (2009), p. 267

In een socialisatieproces kunnen ook tegenstrijdige waarden worden overgedragen, bijvoorbeeld in de Nederlandse **cultuur** zowel het gehoorzamen als het kritisch nadenken.

Er wordt onderscheid gemaakt tussen twee specifieke vormen van socialisatie. De ene vorm is enculturatie: het aanleren en verwerven van de (sub)cultuur van de samenleving waarin men geboren wordt.

De andere vorm is **acculturatie**: "het aanleren en verwerven van een andere cultuur of elementen daaruit, dan die waarin iemand is opgegroeid". Bij acculturatie gaat het om individuen die reeds in een andere cultuur zijn gevormd, zoals buitenlanders die zich in Nederland vestigen en volwassenen die een geheel nieuwe levensbeschouwing overnemen⁶.

Functies van socialisatie zijn:

- De continuering van de cultuur van de samenleving. Mensen verwerven zich opvattingen, waarden en normen die hen maken tot lid van een maatschappij met een bepaalde cultuur waarmee zij zich onderscheiden van de leden van andere maatschappijen en culturen⁷;
- De verandering van de cultuur van de samenleving en van groepen daarbinnen. Cultuur is geen statisch verschijnsel. Door overname van elders worden, evenals door ontdekkingen en uitvindingen binnen de eigen cultuur, steeds nieuwe dingen aan de cultuur toegevoegd⁸;
- Identificatie (**binding**) met de eigen groep en cultuur door het overbrengen en overnemen van cultuurgebonden waarden en normen;
- Identiteitsontwikkeling van het individu gedurende de gehele levensloop;
- Het reguleren van gedrag van mensen waardoor het gedrag (van anderen) beter voorspelbaar wordt en het samenleven overzichtelijker⁹.

Nature/nurture invloeden

De jarenlange discussie over de vraag of eigenschappen van individuen meer door nurture (opvoeding en omgevingsfactoren) dan door nature (biologische of erfelijke factoren) bepaald worden, is nog niet beslecht. Wel gaat men ervan uit dat beide van belang zijn.

4.2 Veranderingen in het belang van socialisatoren

In de periode na de Tweede Wereldoorlog verandert de functie en het relatieve belang van verschillende socialisatoren in Nederland. Er vindt een verschuiving plaats van een grote rol voor kerk en vereniging naar een grote rol voor onderwijs, peergroup en media.

De betekenis van onderwijs als socialisator neemt toe doordat scholing steeds belangrijker wordt en kinderen steeds vroeger en langer buiten de directe sfeer van het gezin in een regime van educatie en **socialisatie** worden geplaatst. Van scholen wordt in toenemende mate verwacht dat zij aandacht besteden aan opvoedingstaken zoals de opvoeding in waarden en normen en de sociale vorming van de leerlingen.

Vanaf de jaren vijftig wordt de invloed van de peergroup als socialisator groter en krijgen jongeren meer en andere mogelijkheden om een eigen identiteit te ontwikkelen.

Door de enorme toename van het gebruik van media winnen deze aan betekenis als

⁶ De Jager, Mok & Sipkema (2009), p. 289

⁷ De Jager, Mok & Sipkema (2009), p. 264

⁸ De Jager, Mok & Sipkema (2009), p. 286

⁹ Haralambos & Holborn (2013), p.753; Vranke e.e. (2013), p. 215

socialisator. Door het lezen van kranten, bladen, het luisteren naar radio, het bekijken van tv, film, het gebruik van internet en sociale media worden mensen geconfronteerd met de waarden en normen van een **cultuur**. De informatie die gegeven wordt door de media betreft niet alleen feiten, maar bevat ook een interpretatie van gebeurtenissen en heeft daarmee een socialiserende werking. Ook de (soms verborgen) waarden, normen, rolmodellen en rolpatronen, vooroordelen en stereotypen worden door de media doorgegeven.

Framing is de manier waarop een onderwerp wordt gebracht, hoe het wordt ingekleed en uitgelegd. Het frame dat journalisten presenteren is hun perceptie van het onderwerp en kan beïnvloeden vanuit welk perspectief het publiek het onderwerp gaat bekijken¹⁰.

In verschillende onderzoeken zijn hypothesen ontwikkeld over de mate waarin massamedia invloed hebben op mensen.

De cultivatiehypothese gaat in op de socialiserende werking van de media en stelt dat de groep mensen die veel naar bepaalde soorten programma's kijkt, daardoor meer beïnvloed wordt in het beeld dat zij van de werkelijkheid heeft dan de groep die dit niet doet.

De opinieleidershypothese gaat in op de invloed die opinieleiders/idolen direct of indirect hebben op mediagebruikers.

De mediaframing hypothese stelt dat de manier waarop media een onderwerp belichten (frame), van invloed is op de wijze waarop de ontvangers van die boodschap over het onderwerp gaan nadenken en praten.

Andere hypothesen richten de aandacht op de beperkte invloed van de media zoals de selectiviteitshypothese. Hierin wordt benadrukt dat mensen keuzes maken uit het media-aanbod zowel door selectieve blootstelling, selectieve perceptie als selectief onthouden. Uiteraard speelt selectiviteit ook bij andere socialisatoren dan de media. De invloed van media op de mening en het gedrag van mensen is vaak onderwerp van maatschappelijke, politieke en wetenschappelijke discussies, bijvoorbeeld over de invloed van beelden waarin geweld voorkomt, de beeldvorming over minderheden en de beïnvloeding van de publieke opinie.

4.3 De vorming van de identiteit

Identiteit is "het beeld dat iemand van zichzelf heeft, dat hij uitdraagt en anderen voorhoudt en dat hij als kenmerkend en blijvend beschouwt voor zijn eigen persoon en dat is afgeleid van zijn perceptie over de groep(en) waar hij wel of juist niet deel van uitmaakt". Mensen streven continu naar een positieve identiteit voor zichzelf. In het dagelijks taalgebruik klinkt bij identiteit de opvatting door dat de mens zichzelf tot op zekere hoogte maakt en vormt naar een zelf geconstrueerd ideaalbeeld. Het zelfbeeld van een opgroeiend individu wordt in hoge mate bepaald door de manieren waarop 'belangrijke anderen' (ouders, vrienden) zich tegenover dat individu gedragen. Het individu ziet zichzelf door de ogen van de anderen en vormt zo een zelfbeeld. Terwijl bij de vorming van de identiteit in traditionele samenlevingen ook op latere leeftijd het accent ligt op de vormende invloed van de omgeving, ligt in de moderne samenleving het accent juist op de wil en de voorkeur van het individu zelf¹¹.

Groepsidentificatie is een belangrijk aspect van iemands zelfdefinitie.

Persoonlijke identiteit is voor een belangrijk deel een sociale identiteit. Sociale identiteit is dat deel van iemands zelfbeeld dat is afgeleid van zijn kennis over de groep(en) waar hij

¹⁰ De Boer en Brennecke (2013), p. 207-208

¹¹ Schnabel (2007), p. 32

deel van uitmaakt. Sociale identificaties maken een individu gelijk aan, of verschillend van, en 'beter' of 'slechter' dan leden van andere groepen.

Externe collectieve identiteit is de aanduiding voor wat mensen ten aanzien van een groep als kenmerkend en blijvend beschouwen¹². Tussen persoonlijke en collectieve identiteit kunnen spanningen bestaan, bijvoorbeeld als iemand zich niet identificeert met de collectieve identiteit waar hij/zij mee vereenzelvigd wordt door anderen. Ook kunnen individuen zo opgaan in een groep dat zij hun eigen persoonlijke identiteit verliezen. Omgekeerd kunnen bepaalde groepen zoveel eisen van hun leden dat er vrijwel geen ruimte is voor eigen opvattingen en een persoonlijke identiteit. De persoonlijke identiteit van het individu en de collectieve identiteit waar hij/zij mee vereenzelvigd wordt door anderen, hebben weer effect op de sociaaleconomische, sociaal-culturele en politieke positie van die persoon (**sociale ongelijkheid**).

4.4 Cultuur en de dimensies van Hofstede

Culturen vormen zich omdat groepen mensen op elkaar aangewezen zijn en iets met elkaar (willen) delen. Zij hebben een min of meer gemeenschappelijke leefwijze, die herkenbaar is aan immateriële aspecten als taal, waarden en normen en aan materiële aspecten als kunstobjecten, architectuur, kleding etc.

Cultuur is "het geheel van voorstellingen, uitdrukkingsvormen, opvattingen, waarden en normen die mensen als lid van een groep of samenleving hebben verworven". De dominante cultuur is de cultuur van de groep in de samenleving met een invloedrijke politieke of economische positie.

Subculturen zijn levensstijlen van groepen mensen die zij deels ontleen aan de dominante cultuur, en die er deels van afwijken. Een bekend voorbeeld van een subcultuur is de jeugd- of jongerencultuur.

De jeugd- of jongerencultuur betreft een specifieke subcultuur die ontstond na de Tweede Wereldoorlog. Als gevolg van diverse maatschappelijke ontwikkelingen, vooral van de welvaartsstijging, de stijging van het opleidingspeil, de technologische ontwikkelingen, de uitbreiding van de opleidingsduur, de veranderingen in de gezinnen en de toename van de vrije tijd is er tijd, ruimte en geld gekomen voor een specifieke identiteitsontwikkeling van jongeren. In de zestiger en zeventiger jaren van de vorige eeuw werden vooral cultuuruitingen vanuit verzet tegen de dominante cultuur gekozen. Jeugdsubculturen stellen jongeren in staat verschillende rollen aan te nemen en uit te proberen en bieden de mogelijkheid om de jeugdfase op te rekken. Jeugdsubculturen kunnen voor jongeren een middel zijn om een persoonlijke identiteit te ontwikkelen. Nieuwe communicatiemiddelen spelen hier een rol in. Door de komst van vele immigranten ontstaan er ook allochtone jongerensubculturen.

Met de ontwikkeling van een jongerencultuur (en jeugdsubculturen) veranderen bindingen in de samenleving. Als de bindingen in een samenleving veranderen kan dat effect hebben op de **sociale cohesie**. Het kan leiden tot een conflict tussen een sterke groepsbinding en het onderhouden van banden met anderen buiten de groep, met in- en uitsluiting tot gevolg. Het belang van onderlinge sociale cohesie in een bepaalde groep kan strijdig zijn met het belang van sociale cohesie in de samenleving.

Dimensies van Hofstede

Landen en culturen verschillen qua waarden, normen en opvattingen, bijvoorbeeld in het gezin en op school. Hofstede onderscheidt vijf dimensies, waarop je culturen van

¹² Tajfel (1981), p. 225

elkaar kunt onderscheiden.

* Grote **machtsafstand** versus kleine machtsafstand;

Dit is de mate waarin minder machtige leden van bijvoorbeeld gezin, school of organisaties in een land verwachten en accepteren dat de **macht** ongelijk verdeeld is¹³.

* Individualistisch versus collectivistisch;

Er is sprake van collectivistische samenlevingen als in een samenleving het groepsbelang prevaleert boven het individuele belang¹⁴ en individuen vanaf hun geboorte opgenomen worden in sterke, hechte groepen.

Van individualistische samenlevingen is er sprake als het belang van het individu uitgaat boven het belang van de groep en de onderlinge banden tussen de individuen los zijn.

* Masculien versus feminien;

De verschillen tussen mannen en vrouwen in hun sociale rollen verschillen tussen landen. Een samenleving is masculien als emotionele sekserollen duidelijk gescheiden zijn en feminien als sekserollen elkaar overlappen¹⁵.

* Lage onzekerheidsvermijding versus hoge onzekerheidsvermijding;

Dit is de mate waarin de dragers van een cultuur zich bedreigd voelen door onzekere of onbekende situaties¹⁶. Dit gevoel wordt onder andere uitgedrukt in stress en in de behoefte aan voorspelbaarheid; aan formele en informele regels.

* Langetermijngerichtheid versus kortetermijngerichtheid;

Langetermijngerichtheid staat voor het streven naar beloning in de toekomst, vooral door middel van volharding en spaarzaamheid. Kortetermijngerichtheid verwijst bijvoorbeeld naar deugden als respect voor traditie, het voorkomen van gezichtsverlies, en het voldoen aan sociale verplichtingen¹⁷.

Kritiek op de studie van Hofstede richt zich op het statische en stigmatiserende karakter dat deze benadering zou hebben¹⁸.

Subdomein B2: Politieke socialisatie

5. De kandidaat kan voorbeelden van politieke socialisatie herkennen binnen een specifieke context. Hij kan tevens standpunten classificeren op basis van ideologieën en politieke dimensies.

5.1 Het proces van politieke socialisatie

Politieke socialisatie is "het proces van overdracht en verwerving van de politieke cultuur van de groep(en) en samenleving waar mensen toe behoren. Het proces bestaat uit opvoeding, opleiding en andere vormen van omgang met anderen". Politieke cultuur is het geheel van politieke relevante tradities, kennis, opvattingen en oordelen die kenmerkend zijn voor een land, maar ook voor groepen daarbinnen en voor groepen/organisaties die landsgrenzen doorkruisen.

De sociale omgeving waarin iemand opgroeit, het onderwijs dat iemand volgt, de media die hij gebruikt en ook de sociaaleconomische klasse waartoe iemand behoort, hebben invloed op de opvattingen die iemand door politieke socialisatie ontwikkelt over de maatschappij en de politiek. Mensen passen zich in meer of mindere mate aan, aan

¹³ Hofstede & Hofstede (2009), p. 58

¹⁴ Idem p. 86

¹⁵ Idem p. 128

¹⁶ Idem p. 173

¹⁷ Idem p. 212

¹⁸ <http://www.davidpinto.nl/theorie.php>, geraadpleegd op 5-9-2014

het gedrag en de opvattingen over het politieke domein die heersen in de groep waar zij deel vanuit maken. Op den duur maken zij zich het gedrag en de opvattingen eigen (internalisatie) en worden deze vanzelfsprekend.

Het politieke systeem zelf is ook een factor die invloed uitoefent in de politieke socialisatie van burgers. In een systeem van parlementaire democratie bijvoorbeeld worden daarbij behorende waarden overgedragen die onderdeel uitmaken van dit politieke besluitvormingsmodel (belangenafweging, compromissen sluiten, **samenwerking**). De opvattingen van mensen over wat goed en juist is in de politiek of samenleving verschillen. Dat kan dit leiden tot botsing van meningen of tot maatschappelijke **conflicten**.

Politieke socialisatie zorgt niet alleen voor de vorming van politieke voorkeuren, een bepaalde mate van participatiebereidheid en (bijvoorbeeld democratische) gedragspatronen van mensen, maar draagt vaak ook bij aan het voortbestaan van het politieke systeem. Onder andere onderwijs draagt politieke cultuur over.

5.2 Politieke ideologieën en de belangrijke politieke stromingen

Veel voorkomende politieke meningen in een land kunnen gerangschikt worden naar verschillende politieke dimensies zoals links/midden/rechts, progressief/conservatief, nationalisme/internationalisme, materialisme/postmaterialisme. Deze dimensies geven in combinaties een samenhangend programma¹⁹.

Partijen maken vaak een beginselprogramma op basis van een politieke **ideologie**. Een politieke ideologie is "een samenhangend geheel van beginselen en denkbeelden, meestal uitmondend in ideeën over de meest wenselijke maatschappelijke en politieke verhoudingen". Deze ideeën vormen antwoorden op vragen op het politieke vlak (hoe de **macht** verdeeld moet worden in een samenleving), op het economische vlak (hoe de productie en distributie van goederen georganiseerd moet worden in een samenleving) en op het sociaal-culturele vlak (hoe groot de vrijheid van individuen kan en mag zijn in een samenleving). Politieke partijen hangen verschillende ideologieën aan, maar er zijn ook partijen die zich afzetten tegen het bedrijven van politiek op basis van ideologieën.

In het Nederlandse politieke landschap worden traditioneel drie hoofdstromingen onderscheiden: de confessionele, de liberale en de socialistische/sociaaldemocratische stroming.

Confessionaïsme met daarin nadrukkelijk ruimte voor uitgangspunten als: christelijke waarden en harmonie en samenwerking.

Liberalisme met daarin nadrukkelijk ruimte voor uitgangspunten als: individuele rechten en individuele vrijheden.

Socialisme/sociaaldemocratie met daarin nadrukkelijk ruimte voor uitgangspunten als: gelijkwaardigheid en een sterke/sturende rol van de overheid om dit te kunnen realiseren.

Subdomein B3: Socialisatie binnen een specifieke context

- 6. De kandidaat kan in hoofdlijnen maatschappelijke ontwikkelingen beschrijven die van invloed zijn op socialisatieprocessen en op de rol van socialisatoren daarin. Hij kan tevens conclusies trekken over de veranderde socialisatieprocessen.**

¹⁹ De Swaan (1996), p. 136

6.1 De Geschiedenis van het gezin en andere samenlevingsvormen in Nederland vanaf de tweede helft van de 20ste eeuw

De geschiedenis van het gezin vanaf de tweede helft van de 20ste eeuw is te classificeren in drie perioden aan de hand van kenmerkende maatschappelijke ontwikkelingen in die tijd²⁰.

De periode vóór de zestiger jaren van de vorige eeuw

Maatschappelijke ontwikkelingen

De Nederlandse samenleving in die periode is te typeren als een verzuilde samenleving. Er vonden demografische ontwikkelingen plaats (babyboom na de Tweede Wereldoorlog) en er was sprake van economische groei. Het ideaal voor velen was om een gezin te hebben dat zelfstandig gehuisvest is en waar naast de eigen kinderen geen anderen in huis verblijven. Door o.a. de woningnood werd dit ideaal pas in de zeventiger jaren van de 20ste eeuw bereikt.

Type gezin in deze periode

Het gezin in deze periode is te typeren als kostwinnersgezin (ook wel traditioneel gezin genoemd) met als kenmerk een vanzelfsprekende taakverdeling waarbij de man het inkomen verdiende en de vrouw het huishouden en de kinderen verzorgde. Het kostwinnersgezin kenmerkte zich ook als een bevelshuishouding met een grote **gezagsafstand** of **machtsafstand** (in de zin van Hofstede). Het gezin werd gezien als de hoeksteen van de samenleving.

De periode van de zestiger jaren tot en met de tachtiger jaren

Maatschappelijke ontwikkelingen

Dominante waarden in de cultuur veranderden met de processen van **rationalisering**, **democratisering**, **individualisering** en ontzuiling en ook vonden er demografische ontwikkelingen plaats (het ontstaan van de multiculturele samenleving, vrouwenemancipatie, keuze voor minder kinderen door de anticonceptiepil). In de economie was er tot aan de oliecrisis van 1973 sprake van een hoogconjunctuur, waardoor een sterke behoefte aan arbeidskrachten ontstond, wat o.a. leidde tot de komst van immigranten en tot een groeiend aantal buitenshuis werkende vrouwen. Er was sprake van forse loonstijgingen. Het opleidingsniveau van vrouwelijke schoolverlaters steeg. De populariteit van het huwelijk nam snel af in de 70-er jaren ten gevolge van de individualisering, secularisering en emancipatie. Ook in de trouwpatronen waren veranderingen te zien. Mensen gingen vaak eerst samenwonen en dan huwen. Jongeren wachtten gemiddeld vijf jaar langer dan hun ouders met trouwen, kregen op latere leeftijd kinderen en minder kinderen. Een op de vijf gehuwden was al eerder getrouwd. De verhoudingen binnen het gezin veranderden, mede door de veranderde waarden op het gebied van relaties. De emancipatiebewegingen droegen er o.a. toe bij dat de **sociale ongelijkheid** tussen mannen en vrouwen op sociaaleconomisch gebied afnam. Moeders en vaders deelden in toenemende mate de verantwoordelijkheid voor het gezinsinkomen en de zorgtaken, zij het dat vrouwen nog steeds veel meer parttime in plaats van fulltime buitenshuis werken dan mannen.

²⁰ De Hoog (2003), SCP (2011)

Type gezin in deze periode

De diversiteit in gezinsverbanden nam toe (woongroepen, lesbische/homoseksuele relaties). Het kostwinnersgezin bleef bestaan, maar daarnaast kwam het moderne gezin op. Het moderne gezin kenmerkte zich als een onderhandelingshuishouding met een geringe gezagsafstand. Hierdoor veranderden de bindingen tussen ouders en kinderen. In het moderne gezin was er veel overleg over huisregels. Andere kenmerken van het moderne gezin zijn een verantwoordelijk ouderschap (bewuste keuze) en een opvoedingsideaal waarin de ontplooiing van het kind en de ontwikkeling van een eigen identiteit centraal staat. Dit uitte zich onder meer door het individu te leren om voor een eigen mening uit te komen en zich te ontwikkelen naar een zelfstandig handelende persoon.

De periode na de tachtiger jaren

Maatschappelijke ontwikkelingen

De **individualisering** zet door. Het aantal eenpersoonshuishoudens neemt toe²¹. Het vruchtbaarheidscijfer daalt verder²². Het aantal echtscheidingen neemt niet verder toe. De verwantschapsrelaties worden anders vormgegeven en deze bindingen worden minder of op andere manieren onderhouden. Ze maken gedeeltelijk plaats voor meer zelf gekozen relaties in andere netwerkverbanden (bijvoorbeeld in digitale communities). Allochtonen trouwen nog vooral met een partner uit de eigen herkomstgroep²³. Er worden verschillende redenen voor genoemd: soms economisch van aard, soms cultureel omdat er een kloof bestaat tussen bijvoorbeeld de Turkse/Marokkaanse jongens en de Turkse/Marokkaanse meisjes binnen hun gemeenschap in Nederland. Meisjes zijn meer gericht op hun opleiding en zien als ideaal een relatie waarin gelijkwaardigheid en communicatie centraal staat; jongens zijn meer gericht op een vrij leven en zien als ideaal een traditioneel gezin. Ook de sociale controle in de gemeenschap is van invloed op het trouwgedrag van allochtone jongeren²⁴.

Type gezin in deze periode

Het kostwinnersgezin blijft bestaan, naast het moderne gezin. Binnen het moderne gezin ontstaan twee varianten, die in meer of mindere mate aanwezig kunnen zijn: het egalitaire en het geïndividualiseerde gezin. In het egalitaire gezin lijkt de gelijkheid tussen man en vrouw in belangrijke mate verwezenlijkt te zijn met een gelijke verdeling van taken binnen- en buitenshuis. Het gezinsklimaat is democratisch. Kinderen maken in deze gezinnen niet de dienst uit, maar ze hebben soms veel te zeggen. Ouders en kinderen onderhandelen dikwijls met elkaar. In het geïndividualiseerde gezin ligt de nadruk meer op ieder afzonderlijk individu en op een grotere mate van financiële en emotionele onafhankelijkheid. In dit gezinstype komen vaak rijkere tweeverdieners voor en worden de huishoudelijke taken zo mogelijk uitbesteed. Naast de zelfontplooiing van de kinderen staat ook de zelfontplooiing van de ouders centraal²⁵. Binnen het huishouden komt meer fysieke ruimte voor de jeugd.

²¹ van 22% in 1981 naar 36% in 2010: SCP (2011), p. 36

²² van 3,1 in 1960 naar 1,80 in 2009: http://data.worldbank.org/dutch?cid=GPDnl_11, geraadpleegd op 27-5-2011

²³ negen op de tien Turken en Marokkanen, zeven op de tien Surinamers, vier op de tien niet-westerse allochtonen trouwden in 2011 iemand uit de eigen herkomstgroep (CBS, 2012 p. 55)

²⁴ Hooghiemstra (2003), p.1-5

²⁵ De Hoog (2003), p. 6

Subdomein B4: Overheidsbeleid en standpunten van politieke partijen

- 7. De kandidaat kan weergeven op welke manieren de overheid invloed trachtte uit te oefenen op het proces van (politieke) socialisatie. Hij kan tevens afleiden welke opvattingen aanhangers van politieke stromingen hebben over de rol van de overheid binnen een specifieke context.**

7.1 Overheidsbeleid met betrekking tot gezin en andere samenlevingsvormen vanaf de tweede helft van de 20ste eeuw

Het gezinsbeleid van de Nederlandse overheid kenmerkt zich van oudsher door terughoudendheid bij de opvoeding²⁶.

De rol van de overheid blijft over het algemeen beperkt tot het bieden van een wettelijk kader (bijvoorbeeld bepalingen die gaan over het ouderlijk **gezag**) en tot het scheppen van noodzakelijke financiële en praktische (rand)voorwaarden²⁷.

Deze relatieve terughoudendheid van de overheid op pedagogisch gebied heeft zijn oorsprong in de verzuiling. De zorg voor ouders en kinderen op het terrein van opvoeding en zorg werd vanaf begin twintigste eeuw zoveel mogelijk gedelegeerd binnen de verschillende zuilen en uitbesteed aan het maatschappelijk middenveld. Het werd niet gezien als een expliciete taak van de overheid. Hetzelfde gold voor de socialisatiefunctie van het onderwijs. Vanwege het principe van de vrijheid van onderwijs hadden de verzuilde onderwijsorganisaties en in theorie ook de ouders het grotendeels voor het zeggen. De overheid had slechts een 'randvoorwaardelijke' taak. De vrijheid van onderwijs (artikel 23 van de Grondwet) is een belangrijk kenmerk van het onderwijsbeleid in Nederland dat openbare en bijzondere scholen de gelegenheid biedt voor eigen invulling van de pedagogische, didactische, religieuze en algemene vorming van de leerlingen.

Tot in de jaren zestig werd in het kader van het wederopbouwbeleid en de opbouw en organisatie van de verzorgingsstaat steeds een belangrijke rol toegekend aan het kostwinnersgezin²⁸. Een "ordentelijk gezinsleven", in materieel en immaterieel opzicht was een van de pijlers van het overheidsbeleid²⁹.

De maatschappelijke veranderingen ten aanzien van relatie- en gezinsvorming in de jaren '60- '80 hadden echter ook hun weerslag op het gezinsbeleid van de overheid. Door het voortgaande proces van **individualisering** was er sprake van een verandering in de betekenis van het gezin als **sociale institutie** en de opkomende en veranderende rol van de individuele gezinsleden. Individualisering betekent immers dat het individu in de sociale betrekkingen steeds meer centraal komt te staan. Voor het individu betekent dit dat hij/zij steeds minder beoordeeld wordt op 'het nest' waaruit hij/zij voortkomt, maar op de eigen verworven individuele competenties.

Ook de overheid verlegt in deze tijd in toenemende mate haar uitgangspunt van gezin naar individu. Het overheidsbeleid is niet meer op het gezin als geheel gericht, maar veel meer op verschillende deelaspecten zoals emancipatie en opvoedingsproblemen. De situatie in de jaren tachtig en begin jaren negentig van de vorige eeuw wordt daarom ook wel gekarakteriseerd als 'impliciet' of 'verborgen' gezinsbeleid³⁰.

In de jaren negentig komt er meer belangstelling voor het gezin en voor gezinsbeleid, geïnitieerd door het CDA. Het gezinsbeleid richt zich op de financiële positie van gezinnen en op de combinatie van werk en gezinsleven. Sommige partijen besteden expliciet aandacht aan gezinsbeleid.

²⁶ SCP (2011), p. 21

²⁷ SCP (2011), p. 21

²⁸ SCP (2011), p. 22

²⁹ De Hoog (2003), p. 1

³⁰ SCP (2011), p. 22

In de meeste Europese landen treft men geen voorbeelden van een sterk samenhangend gezinsbeleid. Nederland vormt hierop geen uitzondering. Beleidsmaatregelen die invloed hebben op gezinnen worden meestal niet genomen vanuit het oogpunt van gezinsbeleid, maar komen voort uit beleidsterreinen als sociale zaken, justitie of onderwijs. Inhoudelijk krijgt het gezinsbeleid in meerdere landen de laatste jaren wat meer aandacht. Daarbij wordt soms een meer actieve opstelling gekozen ten aanzien van de manier waarop ouders hun kinderen grootbrengen. Dat vormt een breuk met de traditie van terughoudendheid.

7.2 Politieke ideologieën en hun denkbeelden over samenlevingsvormen

Een confessionele **ideologie** wil, vanuit een christelijk-ethische manier van denken, het gezin behouden als hoeksteen van de samenleving, met daarin oorspronkelijk³¹ ruimte voor traditionele rollen voor mannen en vrouwen.

Een liberale ideologie kiest voor vrijheid van het individu; de overheid moet zich neutraal opstellen in ethische kwesties.

Een socialistische/sociaaldemocratische ideologie kiest voor gelijkheid tussen mannen en vrouwen en tussen verschillende samenlevingsvormen.

7.3 Regelgeving en acceptatie van andere samenlevingsvormen

In de Nederlandse samenleving ontwikkelden zich andere waarden en normen ten aanzien van 'relaties', zoals het ongehuwd samenwonen. Aanvankelijk werd dit afgekeurd en vond men het getuigen van zedeloosheid, maar onder invloed van de subculturen en protestbewegingen in de zestiger jaren werd dit steeds meer geaccepteerd en in de zeventiger jaren **geïnstitutionaliseerd** o.a. in nieuwe wetgeving zoals de scheidingswet van 1971. Van de paren die eind jaren negentig in het huwelijk zijn getreden, hebben negen op de tien eerder ongehuwd samengewoond³². Daarom is er ook gezocht naar mogelijkheden om deze samenlevingsvorm formeel te regelen bijvoorbeeld in de vorm van een samenlevingscontract.

Eenzelfde ontwikkeling vindt plaats bij de regelgeving ten aanzien van het samenleven van homoseksuele mannen en vrouwen. Inmiddels is dit in 2001 formeel geïnstitutionaliseerd door het bestaande burgerlijk huwelijk open te stellen voor twee personen van hetzelfde geslacht. Sinds 2014 is het voor twee vrouwen die een relatie hebben veel eenvoudiger geworden om gezamenlijk gezag over hun kind te krijgen. De meemoeder kan het kind namelijk (desgewenst al vóór de geboorte) erkennen, waardoor de moeders beiden de juridische ouders zijn.

³¹ Bij de typering van een politieke stroming wordt het woord 'oorspronkelijk' gebruikt daar waar de typering vroeger kenmerkender was voor de politieke stroming.

³² SCP (2011), p. 45

Domein C: Verhouding (binnen een specifieke context)

Inleiding

Verhouding is het hoofdconcept dat met een aantal kernconcepten centraal staat in Domein C en toegepast wordt binnen de context Maatschappelijke verschillen. Het hoofdconcept Verhouding biedt leerlingen gereedschap om inzicht te krijgen in "de wijze waarop mensen zich van elkaar onderscheiden en tot elkaar verhouden en de manier waarop samenlevingen in sociale zin vorm geven aan deze verschillen".

Enkele belangrijke vragen die hierover gesteld kunnen worden, zijn:

Hoe worden schaarse en hooggewaardeerde zaken in een samenleving verdeeld?

Wie verdelen deze schaarse en hooggewaardeerde zaken en op grond waarvan?

Wat zijn de gevolgen van deze verdeling voor de maatschappelijke en politieke verhoudingen?

Hoofd- en kernconcepten die aan bod komen bij Domein C zijn:

Hoofdconcept	kernconcepten
verhouding	sociale gelijkheid/ sociale ongelijkheid macht/gezag conflict/samenwerking
vorming	identiteit cultuur socialisatie ideologie
binding	sociale cohesie cultuur
verandering	globalisering

Subdomein C1: Sociale ongelijkheid

8. De kandidaat kan binnen een specifieke context sociale ongelijkheid verklaren en kan beschrijven wat de gevolgen zijn van sociale ongelijkheid.

8.1 Ongelijke sociale verhoudingen

"Voor alle waarneembare verschillen tussen mensen geldt dat ze sociaal gevormd zijn, dat wil zeggen dat er binnen een bepaalde samenleving verwachtingen aan verbonden worden en dat er een betekenis aan gegeven wordt, waardoor die verschillen anders uitwerken"³³. Het maken van onderscheid op basis van deze verschillen uit zich in **sociale ongelijkheid**.

Sociale ongelijkheid is "een situatie waarin verschillen tussen mensen in al dan niet aangeboren kenmerken, consequenties hebben voor hun maatschappelijke positie en leiden tot een ongelijke verdeling van schaarse en hooggewaardeerde zaken, van waardering en behandeling".

³³ De Swaan (1996), p. 43

De mate van waardering en de criteria die men daarbij hanteert zijn aan verandering onderhevig. Welke betekenis mensen geven aan verschillen is **cultureel** bepaald.

Naarmate die verschillen of de consequenties die aan die verschillen verbonden worden, groter zijn, leven mensen in meer ongelijke sociale verhoudingen. Het gaat daarbij om drie soorten **sociale ongelijkheid**³⁴:

- ongelijke verdeling van (politieke) macht (beschikken over fysieke dwangmiddelen);
- ongelijke verdeling van bezit (schaarse en hooggewaardeerde zaken, zoals kennis, inkomen, vermogen);
- ongelijke verdeling van status (waardering en behandeling van personen op grond van hun maatschappelijke positie en leefstijl).

8.2 Sociale stratificatie

In een samenleving vormen zich groepen die een vergelijkbare maatschappelijke positie delen. Sociale stratificatie is een verdeling van de maatschappij in groepen (sociale lagen) waartussen **sociale ongelijkheid** bestaat. Het lidmaatschap van deze groepen is ten dele sociaal erfelijk. Verschillen in economisch, sociaal en cultureel kapitaal hebben invloed op de mogelijkheid van individuen of groepen om verandering aan te brengen in hun maatschappelijke positie (sociale mobiliteit).

8.3 Positietoewijzing en positieverwerving

Het begrip maatschappelijke positie verwijst naar de plaats die iemand inneemt ten opzichte van anderen. Daarmee is zijn verhouding tot anderen bepaald. Bij het verkrijgen van een maatschappelijke positie spelen twee processen in meer of mindere mate een rol: het proces van positietoewijzing en het proces van positieverwerving. Het proces van positietoewijzing verwijst naar maatschappelijke oorzaken waardoor een persoon of groep op een bepaalde positie terechtkomt. Deze maatschappelijke oorzaken werken van buitenaf op de persoon of groep in. Het proces van positieverwerving verwijst naar het verkrijgen van een maatschappelijke positie door de eigen bijdrage van een persoon of de groep waartoe hij behoort. Sociale stratificatie is het indelen van groepen mensen in lagen waartussen een ongelijke verhouding bestaat.

8.4 Gevolgen van maatschappelijke posities

De maatschappelijke positie heeft invloed op de mate waarin mensen in staat zijn om zelf vorm te geven aan hun leven. In het **socialisatie**proces vormen mensen zich met kennis, opvattingen en verwachtingen die van invloed zijn op schoolsucces, gezondheid, politieke participatie en vrijetijdsbesteding.

- **Onderwijs:** het cultureel kapitaal van ouders beïnvloedt de schoolprestaties van kinderen, het oordeel van docenten over leerlingen en de beslissingen van ouders en kinderen om opleidingen vroegtijdig te beëindigen.
- **Gezondheid:** mensen met een lagere maatschappelijke positie hebben meer aandoeningen en ziekten en leven gemiddeld minder lang. De oorzaken daarvoor zijn complex:

³⁴ De Swaan (1996), p. 43 e.v.

- Mensen uit hogere klassen hebben vaak meer kennis en een hoger opleidingsniveau en hechten als gevolg daarvan meer belang aan gezondheid. Ze herkennen de symptomen van ziek zijn beter en kunnen de ernst van de ziekte beter inschatten. Ook zien ze het belang van preventie in.
- Mensen met meer kennis zijn beter in staat hun gezondheid en levensverwachting te beïnvloeden door te kiezen voor een gezonde(re) levensstijl. Mensen met weinig kennis schrijven veranderingen in hun leven meestal toe aan toeval, geluk en ongeluk.
- Mensen uit lagere sociaaleconomische groepen vertonen vaker gedrag dat de gezondheid schaadt (roken, drinken en te veel/te vet eten) en sporten minder.
- De communicatievaardigheden kunnen een rol spelen in het contact met artsen en gevolgen hebben voor medische besluiten³⁵.
- Politiek: Onder niet-kiezers zijn mensen met weinig opleiding en een laag inkomen oververtegenwoordigd. Wie niet stemt compenseert dat zelden door op een andere manier te participeren in politiek (zie ook 9.2 en 9.3).
- Cultuur: Er zijn aanzienlijke verschillen tussen mensen wat betreft de wijze waarop zij hun vrije tijd besteden, hun mediagedrag evenals bezoek aan culturele evenementen en bezienswaardigheden als musea. Mensen met een hoge opleiding en een hoog inkomen gaan vaker naar musea, schouwburgen en concertzalen en lezen meer. Mensen met lagere maatschappelijke posities hebben vaak een voorkeur voor andere vormen van cultuur³⁶.

Klassenverschillen zijn nauw verbonden met verschillen in status. Relatiepatronen, omgangsvormen en levensstijlen van verschillende groepen beïnvloeden de mate waarin groepen in de samenleving al of niet met elkaar omgaan of elkaar uitsluiten. Omgekeerd brengt intensieve sociale omgang overeenkomsten in levensstijl met zich mee. Leden van verschillende sociale lagen verschillen in levensstijl, manieren, eetgewoonten, taalgebruik, vrijetijdsbesteding en culturele smaak en daardoor herkennen mensen elkaar als behorend tot een bepaald sociaal milieu. Wie een hogere status wil verwerven zal niet alleen een hoger inkomen of een baan met hogere status moeten zoeken, maar ook de **cultuur** van hogere statusgroepen moeten overnemen. Dat streven van lagere statusgroepen brengt hogere statusgroepen ertoe telkens weer nieuwe tekenen van onderscheid te creëren³⁷.

Subdomein C2: Macht en gezag

9. De kandidaat kan binnen een specifieke context macht classificeren naar niveaus, naar soorten en naar bronnen. Hij kan macht onderscheiden van gezag en theorieën vergelijken over de machtsverdeling in een democratie.

9.1 Macht

Macht is "het vermogen om hulpbronnen in te zetten om bepaalde doelstellingen te bereiken en de handelingsmogelijkheden van anderen te beperken of te vergroten". Macht is een relationeel begrip, komt op alle niveaus voor en kent verschillende

³⁵ De Jongh, Grundmeijer en Van de Lisdonk (2009), p. 42

³⁶ Wilterdink en Van Heerikhuizen (2012), p. 194

³⁷ Wilterdink en Van Heerikhuizen (2012), p. 195 - 197

soorten. Allereerst zijn er de interpersoonlijke machtsverschillen tussen personen op microniveau.

Daarnaast zijn er machtsverhoudingen op het mesoniveau van groepen, organisaties en instituties. Bovendien is er op macroniveau in de maatschappij sprake van machtsverschil tussen bepaalde belangengroepen en –organisaties³⁸ en tussen landen of internationale machtsblokken zoals de NAVO of de EU.

Dat komt omdat de mate waarin personen of groepen of landen macht weten te verwerven, bepalend is voor de mate waarin de eigen doelen kunnen worden bereikt ten koste van de doelen van anderen. Bij macht is er sprake van een asymmetrische relatie tussen de betreffende actoren. Er wordt een onderscheid gemaakt tussen informele en formele macht. Formele macht is macht die formeel is afgesproken en vastgelegd; bij informele macht is dit niet gebeurd en zijn er andere redenen (charisma, superieure vaardigheden of kennis, traditie) waarom iemand macht krijgt. Macht kan voortvloeien uit verschillende machtsbronnen: te onderscheiden in economische (schaarse goederen), cognitieve (waardevolle kennis), politieke (middelen tot legitiem uitoefenen van dwang) en affectieve bronnen (vermogen emotioneel te binden).

Politieke macht

Politieke macht is het vermogen om de politieke besluitvorming te beïnvloeden. Machtsuitoefening door de overheid en de formele structuren van de politieke orde zijn gebaseerd op formele macht. Zo is de macht van de regering weer anders geregeld en anders van aard dan de macht van het parlement. Door de politiek zijn officiële machtsverdelingen en machtsverhoudingen wettelijk geregeld. Zo heeft de overheid in een land als Nederland de (legitieme) macht over geweldsuitoefening en grijpt de overheid af en toe ook met geweld in, in het belang van de maatschappelijke ordehandhaving.

Ook op internationaal vlak spelen machtsverschillen een grote rol. Wanneer de ene staat evenveel macht heeft als de andere staat, dan kan die niet haar wil opleggen aan de ander en is er sprake van een machtsevenwicht. Machtsongelijkheid op internationaal niveau leidt soms tot oorlog en geweld. Het gaat dan om machtsverschillen tussen staten waarbij de ene staat haar eigen doelstellingen wil opleggen aan een andere staat. Ook binnen een staat kunnen bepaalde bevolkingsgroepen met dwang hun wil proberen op te leggen aan andere bevolkingsgroepen waardoor bijvoorbeeld een burgeroorlog ontstaat.

9.2 De ongelijke verdeling van politieke participatie en politieke macht

De mate van politieke participatie wordt beïnvloed door variabelen als opleiding, inkomen, religie, sekse en etniciteit.

Politieke participatie wordt gewoonlijk onderscheiden in:

1. Electorale participatie: stemmen, meewerken aan een verkiezingscampagne, lidmaatschap politieke partijen;
 2. Niet-electorale participatie: lobbyen, contacten met politici, politieke partijen, belangenorganisaties en/of media; lidmaatschap belangenorganisaties, protestacties.
- Mensen in een lagere maatschappelijke positie participeren minder en hebben (bijna altijd) minder politieke **macht** dan anderen. Zij beschikken over minder **machts**bronnen om invloed uit te oefenen en te participeren en dat leidt in de praktijk tot relatief minder toegang tot hogere functies in politiek en bestuur en minder

³⁸ Vranken, Van Hootegem & Hendrickx (2013), p. 109-110

participatie in de politiek.

9.3 Verschillende visies op de wenselijkheid van politieke participatie

Volgens de ontwikkelingsvisie is politieke participatie een doel op zichzelf: burgers leren er veel van en hun zelfvertrouwen en bekwaamheid om te participeren neemt toe. Ook wordt het politieke stelsel daardoor breed gesteund en worden er besluiten genomen die daadwerkelijk berusten op de wil van (de meerderheid) van de bevolking. In deze visie wordt betrokkenheid van burgers bij het politiek systeem toegejuicht.

Volgens de instrumentele visie is politieke participatie vooral een middel om tot besluiten te komen. Mensen weten zelf het beste wat hun belangen zijn, en door te stemmen geven ze de gekozen politici een aanwijzing voor de inrichting van het beleid. Te veel participatie is een gevaar voor de democratie, want de meeste mensen denken niet erg democratisch. In deze visie staat de stabiliteit van het politiek systeem centraal³⁹.

9.4 Verschillende theorieën over de machtsverdeling in een democratie

Volgens de theorie van het pluralisme bestaat de moderne samenleving uit een veelheid van maatschappelijke groepen die allemaal verschillende belangen vertegenwoordigen. Daarmee wordt verzekerd dat er in de samenleving een zekere spreiding van **macht** is. Er is open toegang tot het proces van politieke besluitvorming.

Volgens de machtselitetheorie is er een machtselite, die sleutelposities inneemt op sociaaleconomisch en politiek terrein. Veel macht en invloed zijn geconcentreerd in grote organisaties waartegen de macht van regering en parlement nauwelijks opgewassen is⁴⁰.

Vroeger werd gedacht dat een politieke machtsstructuur óf volledig beheerd werd door één elite óf volledig pluralistisch was. Tegenwoordig worden beide als uiteinden van een continuüm gezien⁴¹.

9.5 Gezag

Gezag is "macht die als legitiem beschouwd wordt". Typisch voor het hebben van gezag is dat iemand of een groep of instelling door anderen gerespecteerd wordt en dat mensen vrijwillig de beslissingen van hen accepteren. Men krijgt respect en daardoor kan men bij een ander veel gedaan krijgen. Een actor kan zijn gezag ontleen aan verschillende bronnen. Gezag kan gebaseerd zijn aan de persoonlijke kwaliteiten die aan een actor worden toegeschreven, aan de positie die deze in een organisatie inneemt of aan de prestaties die aan hem toegeschreven worden.

Het centrale verschil tussen gezag en macht is gelegen in de erkenning en acceptatie van bepaalde opvattingen of beslissingen van gezaghebbende mensen door andere mensen. Gezaghebbende mensen of instanties hebben wel macht, want hun volgers doen wel wat zij willen, maar het is geen macht gebaseerd op dwang.

Het is macht die als legitiem ervaren wordt zowel door de gezaghebbende als door degenen die hem volgen of gehoorzamen. Wil iemand zijn gezag behouden dan moet

³⁹ De Kievid (1996), p. 194-195

⁴⁰ De Kievid (1996) p. 59-60, Wilterdink & van Heerikhuizen (1993), p. 121-124

⁴¹ Woerdman (2013), p. 251

hij voortdurend mensen proberen te overtuigen van zijn prestaties en goede kwaliteiten en zijn sociale positie in de organisatie of samenleving zien te behouden. Het gezag wordt door een gezagsdrager meestal langzaam opgebouwd, maar kan ook snel verloren gaan als de mensen geen vertrouwen meer in de persoon, groep of instelling hebben of geen geloof meer hechten aan wat hij zegt.

Politiek gezag

In de politiek streeft men vaak naar meer **gezag** omdat men daarmee erkend wordt als de persoon of instantie die invloed mag uitoefenen op anderen. De zeggenschap over anderen wordt dan als legitiem beschouwd. Daardoor verkrijgt men een sterkere positie dan wanneer de invloed alleen gebaseerd zou zijn op pure machtsuitoefening. Bij politiek gezag wordt de invloed geaccepteerd en gaan mensen handelen in overeenstemming met wat er door de politieke actor is besloten.

De politieke machtsuitoefening wordt dan als legitiem opgevat zowel door de gezagsdrager als door degenen die eraan onderworpen zijn. Als de politiek vanuit democratisch oogpunt goed werkt wordt de macht omgezet in gezag en komt de politicus vaster in het zadel te zitten, wordt de stabiliteit van een regering verhoogd of wordt de positie van een land sterker in de internationale politieke verhoudingen.

Subdomein C3: Maatschappelijke en politieke conflicten en samenwerking

10. De kandidaat kan ontleden welke oorzaken ten grondslag liggen aan maatschappelijke en politieke conflicten op de verschillende niveaus en wat de gevolgen ervan zijn. Hij kan tevens modellen onderscheiden gebaseerd op conflict of samenwerking.

10.1 Maatschappelijke en politieke conflicten

Er is sprake van een **conflict** in "een situatie waarin individuen, groepen en/of staten elkaar tegenwerken om de eigen doelen te bereiken". Conflicten komen voor op micro-, meso- en macroniveau. Bij maatschappelijke en sociale conflicten spelen vaak **machtsverschillen** tussen individuen, (bevolkings)groepen of landen een rol.

In de sociale wetenschappen bestaan er twee benaderingen die zich nadrukkelijk bezig houden met maatschappelijke en politieke conflicten. In de eerste variant van de conflictbenadering (Marx) staan de ongelijke materiële verschillen tussen de bezittende en de bezitloze klasse centraal. De ongelijkheid in de bezitsverhoudingen leidt volgens deze theorie tot een onontkoombaar conflict resulterend in het omverwerpen van het op economische ongelijkheid en uitbuiting gebaseerde economische en politieke systeem. In een tweede variant van de conflictbenadering (Huntington) staat centraal dat maatschappelijke conflicten hun oorsprong ook kunnen hebben in uiteenlopende sociale en culturele verschillen.

Veel conflicten in de samenleving hebben een godsdienstige, etnische en/of politieke achtergrond of hebben te maken met belangentegenstellingen tussen bijvoorbeeld generaties.

Politieke conflicten

Verschillen van mening en conflicten over hoe de samenleving er uit zou moeten zien en over hoe die op een bepaald moment ingericht is, worden voortdurend aan de orde gesteld in de politiek. Over de wenselijke inrichting van de samenleving en over de

koers die daartoe moet worden gevaren bestaan in het politieke debat doorgaans (soms zeer) verschillende opvattingen. De botsing van verschillende ideeën kan leiden tot politieke conflicten. Daarbij gaat het vaak om economische kwesties of over ongelijkheid in de sfeer van geld of macht, maar het kan ook gaan over niet-materiële zaken als privacy, euthanasie et cetera. Politieke conflicten kunnen nationaal en internationaal vele gedaanten aannemen. Als aanvankelijk gematigde politieke meningsverschillen groeien, kunnen ze de vorm gaan aannemen van politieke conflicten en kunnen ze soms verder escaleren.

Op internationaal niveau spelen politieke conflicten een belangrijke rol. Dikwijls gaat het daarbij om manifeste en opzienbarende politieke conflicten. De minder duidelijk zichtbare, langdurige, latente conflicten spelen vaak geen of een geringere rol. Vooral interstatelijke oorlogen en burgeroorlogen krijgen veel aandacht. Oorlogen kunnen beschouwd worden als extreme vormen van conflictgedrag in (inter)nationale relaties.

10.2 Oorzaken van maatschappelijke en politieke conflicten

Sociale spanningen liggen niet altijd aan de oppervlakte. Niemand kan voorspellen wanneer en hoe een maatschappelijk of politiek **conflict** zal uitbreken en hoe groot het conflict zal zijn. Scheidslijnen tussen groepen leiden soms tot botsingen en protesten (met name als ze samen gaan met ongelijke behandeling) maar de geschiedenis leert dat deze tegenstellingen vaak ook tot rust komen en gepacificeerd worden. Een door mensen als onrechtvaardig ervaren **ongelijkheid** kan leiden tot conflicten.

Voorbeelden hiervan zijn:

- Klasse: De klassenverschillen zijn afgenomen door o.a. de sociale wetgeving en de groeiende welvaart, maar niet verdwenen. Waar tegenstellingen nog bestaan worden die vaak gepacificeerd in arbeidsvoorwaardenoverleg, terwijl deze in het verleden aanleiding gaven tot klassenstrijd. Tegelijkertijd is aan de onderkant van de samenleving een relatief omvangrijke onderklasse gevormd die leeft in een situatie van nieuw opgekomen schaarste⁴².
- Gender verwijst naar de cultureel bepaalde verschillen tussen mannen en vrouwen en niet naar de biologische verschillen tussen mannen en vrouwen (sekse). De ongelijke behandeling van vrouwen en mannen heeft tot de emancipatiestrijd geleid. De sociale ongelijkheid tussen mannen en vrouwen is verminderd, maar niet verdwenen.
- Etniciteit: Spanningen tussen bevolkingsgroepen van verschillende etnische afkomst hebben vaak ook een klasse-aspect. "De combinatie van een lage, ongeschoolde klasse, de niet-blanke huidskleur die vaak aanleiding geeft tot discriminatie, én de plattelandsachtergrond van de immigranten is een sterkere determinant dan **cultuur** alleen"⁴³. Scheidslijnen tussen klasse en kleur vallen vaak samen en hebben ook een ruimtelijke dimensie bij de uitsluiting van groepen (islamitische immigranten en hun kinderen)⁴⁴.
- Generaties: In de toekomst zullen steeds minder jonge mensen de kosten voor de oudedagvoorziening en de gezondheidszorg van steeds meer ouderen moeten opbrengen. Dit kan leiden tot een generatie**conflict**.

⁴² Schuyt (2006), p. 41

⁴³ Schuyt (2006), p. 37

⁴⁴ Schuyt (2006), p. 75

- Sociaal-culturele verschillen: Sociaal-culturele kenmerken worden soms als aangrijpingspunt voor discriminatie gebruikt⁴⁵. Om de interne **cohesie** van een groep te behouden kan een groep zich afzetten tegen een andere groep. Daarbij spelen ook de belangen van de dominerende groep een rol: om een bepaalde **macht**spositie te behouden worden leden van de andere groep behandeld als buitenstaanders, als mensen die er niet bij horen. Overigens blijft discriminatie van de 'buitenstaanders' ook bestaan als de sociaal-culturele verschillen verdwenen zijn. Er wordt dan een dubbele moraal gehanteerd: wat bij de gevestigden standvastig en slim is, is bij de buitenstaanders koppig en sluw⁴⁶.

10.3 Gevolgen van maatschappelijke en politieke conflicten

Maatschappelijke en politieke **conflicten** kunnen verschillende gevolgen hebben:

- afname van de **sociale cohesie** in een maatschappij en verharding van standpunten waardoor het moeilijker wordt problemen op te lossen. Als conflicten tussen groepen op een adequate manier worden beslecht en plaats maken voor **samenwerking**, kan dit de sociale cohesie in de samenleving ten goede komen.
- versterking van de sociale cohesie binnen de partijen in een conflict. De **identiteit** van de groep wordt bevestigd en de grenzen ten opzichte van de omgeving worden duidelijker. Als conflicten lang duren kan echter ook een scheuring binnen een groep ontstaan, tussen realisten/gematigden die naar een compromis streven en idealisten/radicalen die van geen compromis willen weten;
- sociale **verandering**/maatschappelijke ontwikkeling bijvoorbeeld de verandering van de heersende normen en waarden (gevolg van een waardenconflict) of herverdeling van schaarse middelen (gevolg van een belangenconflict);
- het blokkeren van sociale verandering doordat er een machtsevenwicht ontstaat⁴⁷. Als partijen elkaar in evenwicht houden, zal de partij die streeft naar sociale verandering dat streven niet waar kunnen maken.

10.4 Strategieën voor het omgaan met conflicten

Bij het omgaan met **conflicten** kunnen twee modellen worden onderscheiden: het harmoniemodel en het conflictmodel. De Nederlandse versie van het harmoniemodel wordt poldermodel genoemd.

In het harmoniemodel (dat in Nederland de afgelopen decennia dominant is geweest), ligt de nadruk op de overlegcultuur en staat het bereiken van consensus centraal bij allerlei politieke en economische problemen in vele beleidssectoren. Er is sprake van consensus als men een breed gedragen overeenstemming bereikt heeft.

In het conflictmodel werpen (actie)groepen en organisaties de eigen doelen en belangen in de strijd en trachten zij door het inzetten van verschillende strijdmiddelen, waaronder het beïnvloeden van de politiek en de bevolking via de media, anderen te overtuigen van hun gelijk. Mocht dit ook bijvoorbeeld na bemiddeling niet lukken en

⁴⁵ Maar dat geldt ook voor fysieke erfelijke kenmerken, zie Wilterdink en Van Heerikhuizen (2012), p. 204

⁴⁶ De Jager, Mok & Sipkema (2009), p. 196

⁴⁷ De Jager, Mok & Sipkema (2009), p. 349, de verzuiling wordt als voorbeeld genoemd

komen zij niet tot een compromis, dan kunnen zij in principe hun toevlucht nemen tot zwaardere middelen om de strijd op te lossen (stakingen, burgerlijke ongehoorzaamheid etc.).

10.5 Maatschappelijke en politieke samenwerking

Samenwerken is "het proces waarin individuen, groepen en/of staten relaties vormen om hun handelen op elkaar af te stemmen voor een gemeenschappelijk doel". Dat kan door het handelen van mensen of collectiviteiten op elkaar af te stemmen, gebruikmakend van elkaars sterke punten of de macht van het getal (samen staan we sterker). Om het gemeenschappelijke doel te bereiken gaat men voor korte of lange termijn een relatie met elkaar aan. De samenwerking kan bestaan uit een enkele handeling of kan ook een langer durend proces zijn. Vaak creëert men een structuur voor de samenwerking op basis van formele of informele onderhandelingen. Daarbij worden dan onderlinge afspraken gemaakt of men sluit een contract. Maar voor het slagen van een effectieve samenwerking is meestal ook vooral onderling vertrouwen en wederzijdse acceptatie erg belangrijk en in veel gevallen is ook een zekere compromisbereidheid nodig. Dit geldt niet alleen voor het samenwerken van personen, maar ook op het vlak van groepen en organisaties en op het niveau van de betrekkingen tussen staten. Samenwerken op micro-, meso- en macroniveau betreft altijd een kwestie van geven en nemen. De deelnemende personen of partijen moeten meestal een deel van hun autonomie inleveren en moeten bereid zijn om met elkaar aan tafel te gaan zitten en met elkaar te overleggen over heldere afspraken. Dat wil niet zeggen dat iedereen evenveel moet inleveren. Ook hier spelen **machts**verschillen een rol. Men heeft elkaar wel nodig als samenwerkende partijen, maar deze interdependentie kan ook asymmetrisch zijn. Het samenwerken van mensen, groepen of organisaties is van groot belang voor de vorming en instandhouding van **sociale cohesie**. De bereidheid tot samenwerking is een belangrijk aspect van het sociale leven.

Politieke samenwerking

In de politiek werken verschillende politieke partijen of landen (internationaal) vaak samen. Dit kan vrijwillig gebeuren (gedeelde waarden) of omdat ze op elkaar aangewezen zijn (gedeelde belangen) of door dwang (machtsuitoefening). Politici moeten ook samenwerken met tal van maatschappelijke groepen en organisaties. Zij zijn op elkaar aangewezen om de samenleving goed te laten functioneren en die verder te kunnen ontwikkelen. Het bestaan en afbouwen van onderling wantrouwen speelt in de (internationale) politiek voortdurend een rol.

Maar naast samenwerking kan er ook voor worden gekozen om conflicten door een machtsstrijd te beslechten met tactieken als stakingen, boycots, burgerlijke ongehoorzaamheid, het uitroepen van een tegenregering, het organiseren van een opstand en dergelijke.

Subdomein C4: Sociale ongelijkheid binnen een specifieke context

11. De kandidaat kan binnen een specifieke context categoriseren welke maatschappelijke posities mensen innemen in een samenleving en beschrijven welke kansen ze hebben dat hun maatschappelijke posities veranderen. Hij kan tevens de gevolgen van het innemen van een lage maatschappelijke positie benoemen.

11.1 Maatschappelijke ladder

Op basis van onderzoek waarin mensen wordt gevraagd beroepen te rangschikken volgens de status die zij aan die beroepen toekennen kan een 'beroepsprestigeladder' worden vastgesteld.

Dan blijken chirurgen, rechters en professoren veel status te hebben en ongeschoolde arbeiders weinig. De status van onderwijzers, afdelingschefs en loodgieters bevindt zich daar tussen in⁴⁸.

In plaats van een maatschappelijke ladder die de ongelijke verdeling van status weergeeft, is het ook mogelijk een maatschappelijke ladder te baseren op de ongelijke verdeling van bezit. O.a. de economische positie van mensen en hun positie op de arbeidsmarkt is dan bepalend voor hun plek op deze maatschappelijke ladder en de daarbij behorende klassen. Bijvoorbeeld: een bovenlaag van kapitaalbezitters en topbestuurders van grote bedrijven, een ondernemersklasse van kleine en middelgrote bedrijven, een professionele middenklasse van mensen met hoge opleidingen en hoge salarissen, een werknemers- of arbeidersklasse en een onderklasse⁴⁹.

11.2 Stijgen en dalen op de maatschappelijke ladder

De veelgebruikte beeldspraak van 'maatschappelijke ladder' suggereert dat het voor iedereen heel gemakkelijk is om hogerop te klimmen in de maatschappij. Dat is echter niet in alle gevallen zo. Afkomst en geërfd bezit zijn minder belangrijk geworden voor iemands positie in de samenleving. Opleiding, het soort werk en het bijbehorende inkomen zijn belangrijker geworden bij het bepalen van iemands positie⁵⁰. Mensen hebben in principe meer kansen om sociaal mobiel te zijn, zowel binnen één generatie als ten opzichte van hun ouders. Nederland is in de twintigste eeuw van een gesloten samenleving een opener samenleving geworden.

Voor mensen die er niet in slagen een diploma te halen is het open karakter van de Nederlandse samenleving echter beperkt. De stijgingskansen voor de onderklasse (zie 11.4) zijn gering. De kansen in het onderwijs vertonen een duidelijke samenhang met het sociale milieu waaruit kinderen afkomstig zijn (bijvoorbeeld door een gebrek aan cultureel kapitaal).

De rolverdeling tussen mannen en vrouwen vertaalt zich in beroepen- en functiesegregatie. Er is nog steeds **sociale ongelijkheid** tussen mannen en vrouwen. Een deel van de vrouwen stoot in hun maatschappelijke carrière tegen het "glazen plafond". Dit kan het gevolg zijn van positietoewijzing of van positieverwerving.

Stereotypen en vooroordelen hebben effect op de mobiliteitsmogelijkheden van mensen uit bepaalde etnische groepen. Daarnaast sluit hun culturele achtergrond vaak niet aan bij de eisen die door leden van de dominante meerderheid aan veel functies worden gesteld.

11.3 Groepen met zwakke positie op de arbeidsmarkt

De arbeidsparticipatie van onder meer vrouwen, jongeren, ouderen, laagopgeleiden (met name ongediplomeerden), gedeeltelijk arbeidsgeschikten en niet-westerse allochtonen ligt onder het gemiddelde⁵¹. Als iemand in meerdere van deze categorieën

⁴⁸ Wilterdink en Van Heerikhuizen (2012), p. 192

⁴⁹ Wilterdink en Van Heerikhuizen (2012), p. 196-188

⁵⁰ De Jager, Mok & Sipkema (2009), p. 243

⁵¹ SCP (2008), p. 31

valt, wordt de kans groter dat zijn positie op de arbeidsmarkt verzwakt. Er is bijvoorbeeld een duidelijke relatie tussen de arbeidsdeelname van vrouwen en hun opleidingsniveau, en de werkloosheid onder niet-westerse allochtone jongeren is substantieel hoger dan de gemiddelde jeugdwerkloosheid.

De kwetsbare positie ontstaat door positieverwerving maar ook door positietoewijzing. Daarnaast spelen de kenmerken waarop werkgevers in de beleving van de werkzoekende letten bij de werving van personeel een rol. Deze subjectieve arbeidsmarktkansen – de mate waarin de betrokkene zelf de kansen op de arbeidsmarkt positief inschat – spelen een rol in positieverwerving: er wordt minder hard naar een baan gezocht⁵².

11.4 Sociale uitsluiting

Het gevaar van te grote sociaaleconomische verschillen is het ontstaan van een onderklasse. Bij circa tien procent van de Nederlandse bevolking is er sprake van een zodanige cumulatie van problemen dat er gesproken kan worden van sociale uitsluiting. Sociale uitsluiting kan effect hebben op de **sociale cohesie** van de samenleving. Deze sociale uitsluiting heeft vier componenten⁵³ met behulp waarvan de mate van uitsluiting van een groep kan worden vastgesteld:

- beperkte sociale en politieke participatie (zoals beperkte politieke interesse, sociaal isolement);
- beperkte normatieve integratie (beperkte naleving van de gangbare waarden en normen in de samenleving);
- niet goed kunnen voorzien in elementaire levensbehoeften, een tekort aan materiële goederen;
- geringe toegang tot sociale grondrechten (onderwijs, huisvesting, gezondheidszorg, veiligheid, enz.).

Uitsluiting kan zowel het gevolg zijn van positietoewijzing als van positieverwerving.

Subdomein C5: Maatschappelijke ontwikkelingen die van invloed zijn op sociale ongelijkheid binnen een specifieke context

12. De kandidaat kan maatschappelijke ontwikkelingen beschrijven die invloed hebben op de sociale ongelijkheid binnen een specifieke context aan de hand van daarvoor relevante hoofd- en kernconcepten.

12.1 Veranderingen in kansen ten opzichte van vorige generaties

De afgelopen decennia is het percentage studenten aan universiteiten en hogescholen uit de lage sociale milieus gestegen. Dat geldt ook voor (tweedegeneratie) jongvolwassenen met een allochtone achtergrond. Zij hebben de laatste twee decennia een stevige inhaalslag gemaakt. Ook het percentage meisjes in het hoger onderwijs is fors gestegen.

Bij migranten zien we een afname van het percentage mensen dat in de elementaire en lagere beroepen werkzaam is. Migranten en hun kinderen bezetten aanzienlijk vaker hogere en wetenschappelijke beroepen⁵⁴. Onder autochtonen neemt het aantal

⁵² SCP (2008), p. 37

⁵³ SCP (2010), p. 36

⁵⁴ SCP (2009), jaarrapport integratie, p. 156

werkenden in lagere beroepen de laatste twee decennia ook af, maar minder dan onder migranten.

12.2 Processen die de sociale ongelijkheid in Nederland en tussen landen beïnvloeden

- Europeanisering en globalisering
In EU-verband en op mondiaal niveau verplichten staten zich om zo min mogelijk beperkingen op te leggen aan het vrije verkeer van geld, personen, informatie, goederen en diensten tussen landen. Dat vergroot de onderlinge afhankelijkheid van staten. De relatieve voordelen van westerse economieën in kennis, transport, productiviteit etc. zijn afgenomen of verdwenen. Loonkosten zijn relatief hoog, waardoor kapitaal en werkgelegenheid naar het buitenland verdwijnen. Daardoor kan de werkgelegenheid in eigen land bedreigd worden en de **sociale ongelijkheid** in eigen land toenemen. Europeanisering en globalisering hebben ook tot gevolg dat er migratiestromen op gang komen van arme naar rijke landen waardoor er in Nederland een nieuwe onderklasse ontstaat van migranten met lage inkomens. Aan de andere kant kunnen bepaalde bedrijfstakken hun afzetmarkten uitbreiden naar andere landen en kunnen sommige groepen Nederlandse werknemers makkelijker een baan in het buitenland vinden.
- Informatisering en digitalisering
Door digitalisering van informatie wordt wel gesproken van de digitale kloof. Degenen met de sterkste posities in onze maatschappij zijn aanzienlijk beter in staat de nieuwe technologie als instrument te gebruiken om hun positie te verbeteren dan degenen met de zwakste posities. Zij vinden gemakkelijker toegang tot informatiebronnen, kunnen door nieuwe sociale media meer gebruik maken van netwerken en zijn beter in staat hun vaardigheden op peil te houden. "De verschillen in digitale vaardigheden tussen jongeren en ouderen zijn groot, en dit geldt ook voor de verschillen tussen lager en hoger opgeleiden. De achterstand van inactieven en allochtonen is relatief kleiner"⁵⁵. Door deze verschillen is het voor lager opgeleiden moeilijker om op de arbeidsmarkt actief te worden of promotie te maken.
- Veranderende man-vrouw verhouding
De laatste decennia hebben vrouwen aan **macht** gewonnen ten opzichte van mannen. De emancipatiebeweging van vrouwen heeft ertoe bijgedragen, dat de maatschappelijke mogelijkheden van vrouwen zijn toegenomen. Desondanks is de sociale **ongelijkheid** tussen mannen en vrouwen nog altijd aanzienlijk. Veranderingen in hiërarchie en taakverdeling binnen het gezin (zie Domein B) hebben veranderingen in de **identiteit** van mannen en vrouwen teweeg gebracht.
- Stijging opleidingsniveau
Het gemiddelde opleidingsniveau is aanzienlijk gestegen, waardoor de opleidingseisen voor een bepaald type werk in de loop van de tijd zijn opgeschroefd: 'diploma-inflatie'. De mogelijkheid om een veeleisende en goed beloonde baan met carrièremogelijkheden te krijgen, hangt steeds meer af van hogere onderwijsdiploma's.
- Ontwikkeling naar postindustriële samenleving
Het aantal mensen dat werkzaam is in de dienstensector is toegenomen, terwijl

⁵⁵ SCP (2007), p. 75 en p. 78-79

er minder mensen werkzaam zijn in de industriële sector. Onze samenleving wordt daarom ook wel postindustriële genoemd. Daardoor is het statusonderscheid tussen hoofd- en handarbeid afgenomen, en het belang van een goede opleiding voor iemands maatschappelijke positie toegenomen.

12.3 Afname van ongelijkheid door toename van rechten van burgers

In de gesloten samenleving van begin negentiende eeuw waren de burgers een sociale groep, die zich in inkomen, vermogen, belastingklasse en beroep onderscheiden van een onderlaag van armen en minder goedgevoelden. Vanaf de jaren veertig van die eeuw werd door mannelijke burgers een politieke rol opgeëist. Met de Grondwetwijziging van 1848 werden rechtstreekse verkiezingen ingevoerd, maar het aantal stemgerechtigden werd nauwelijks uitgebreid. Een groot deel van de mannen beschikte volgens conservatieven en liberalen (de belangrijkste politieke stromingen uit die tijd) niet over de vermogens om daadwerkelijk politieke rechten uit te oefenen. Deze groep werd – net als alle vrouwen- uitgesloten van politieke rechten. De sociaaleconomische en sociaal-culturele positie en sekse van mensen bepaalde dus hun politieke (**machts**)positie. Vanaf de jaren zeventig van de 19^e eeuw vond men dat de staat een grotere rol moest hebben in het realiseren van rechten van burgers (sociale kwestie en onderwijs), daardoor kwam ook de zeggenschap van de burgers over de staat ter discussie. Dit leidde uiteindelijk tot de invoering van het algemeen kiesrecht. Vanaf dat moment hadden burgers ongeacht sekse, sociale status of culturele achtergrond, dezelfde politieke rechten⁵⁶. Dit gold overigens niet voor de 'inlandse bevolking' in de Nederlandse koloniën. Gelijke rechten golden ook buiten het politieke terrein aanvankelijk alleen voor volwassen mannen met een bepaald vermogen en pas later voor alle volwassen blanke mannen. Wettelijke gelijkheid voor vrouwen kwam er pas in de loop van de twintigste eeuw⁵⁷.

Tot in de jaren vijftig van de twintigste eeuw waren vrouwen niet gelijk voor de wet en waren er allerlei overheidsmaatregelen om betaalde arbeid door gehuwde vrouwen te verbieden. In die jaren boekte de vrouwenbeweging een aantal belangrijke successen, waaronder de beëindiging van de handelingsonbekwaamheid van gehuwde vrouwen⁵⁸.

12.4 Veranderende sociale verhoudingen

De **sociale ongelijkheid** op het gebied van inkomen is de loop van de twintigste eeuw afgenomen, maar na 1985 weer toegenomen⁵⁹. Doordat de overheid sinds de jaren tachtig meer nadruk legt op eigen verantwoordelijkheid kunnen zwakkere groepen in de samenleving minder rekenen op bescherming van collectieve regelingen. Tegelijkertijd dreigt dubbele marginalisering van gekleurde minderheidsgroepen met een lage scholingsgraad⁶⁰.

Niet de inkomensverschillen, maar vooral vermogensverschillen zijn in Nederland gegroeid. In internationaal vergelijkend perspectief zijn deze in Nederland heel groot, ook vergeleken met de VS en het Verenigd Koninkrijk⁶¹.

⁵⁶ De Haan (2002)

⁵⁷ Van Hoof & van Ruysseveldt (1996), p. 206

⁵⁸ Aerts & Everard (2002)

⁵⁹ SCP (2003)

⁶⁰ Schuyt (2006), p. 63

⁶¹ Bas van Bavel (UvA), WRR-Lecture 2013: How much (in)equality can societies sustain?

Het aantal 'flexwerkers' (werknemers met een aanstelling voor minder dan een jaar of met een wisselend aantal uren) en zzp'ers (zelfstandigen zonder personeel) groeit gestaag. De positie van flexwerkers is vaak zwakker dan die van werknemers met een vast contract.

Door de vergrijzing is het aandeel van ouderen in de totale bevolking toegenomen. Zij hebben tegenwoordig vaak een goede opleiding, een redelijk inkomen en ook politieke macht.

Subdomein C6: Overheidsbeleid en standpunten van aanhangers van de politieke stromingen

13. De kandidaat kan binnen een specifieke context onderscheiden met welke instrumenten de overheid de mate van sociale ongelijkheid tracht te beïnvloeden, wat de gevolgen ervan kunnen zijn en welke opvattingen aanhangers van de politieke stromingen hebben over kwesties binnen deze specifieke context.

13.1 Overheidsinstrumenten om sociale ongelijkheid te beïnvloeden

De overheid heeft een aantal instrumenten om **sociale ongelijkheid** te beïnvloeden, zoals:

- mensen verzekeren tegen bepaalde vormen van inkomensverlies en zorg bieden voor mensen die door fysieke of cognitieve beperkingen onvoldoende mee kunnen komen;
- ongelijkheid in de inkomensverdeling via belasting- en premieheffing en subsidies neutraliseren of verminderen;
- onderwijsbeleid, gericht op het verminderen van verschillende vormen van sociale ongelijkheid;
- wijkgericht achterstandbeleid;
- actief arbeidsmarktbeleid.

13.2 Positieve en negatieve effecten van overheidsinstrumenten

Overheidsmaatregelen kunnen de volgende positieve en negatieve effecten hebben (de beoordeling of iets een positief of negatief effect is, hangt samen met iemands politieke overtuiging):

(Mogelijke) positieve effecten zijn:

- mensen die werkloos, gehandicapt of arbeidsongeschikt zijn, kunnen een redelijk bestaansminimum handhaven. Daardoor wordt de **sociale ongelijkheid** minder en de **sociale cohesie** bevorderd;
- de beloningsongelijkheid neemt af;
- onderwijs- en arbeidsmarktbeleid verminderen de kansenongelijkheid tussen bepaalde groepen (mannen/vrouwen, lagere en hogere klassen, gevestigden en nieuwkomers).

(Mogelijke) negatieve effecten zijn:

- (te) hoge uitgaven voor de overheid. Dat kan leiden tot een hoge belasting- en premiedruk, met als gevolg een verslechterende concurrentiepositie van bedrijven. Dat kan afnemende economische groei en stijgende werkloosheid tot gevolg hebben, waardoor de uitgaven aan de sociale zekerheid verder stijgen (betaalbaarheidsproblemen);

- mensen komen in de verleiding een uitkering aan te vragen of in die uitkering te blijven, er is te weinig prikkel om te gaan werken. Andere mensen gaan de werkwillegheid van werklozen in twijfel trekken of vinden dat bepaalde groepen op de arbeidsmarkt en in het onderwijs worden voorgetrokken;
- minder doelmatige inzet van middelen, verstoring marktwerking, minder particulier initiatief.

13.3 Opvattingen van aanhangers van politieke stromingen over de rol van de overheid en de verzorgingsstaat

De liberale stroming/**ideologie** legt oorspronkelijk⁶² de nadruk op eigen verantwoordelijkheid en eigen initiatief bij burgers: dereguleren en privatisering. In algemene zin heeft een liberale ideologie een voorkeur voor een beperkte overheidsbemoediging. Liberalen zijn voor denivellering van inkomens; de werkgelegenheid moet worden vergroot door belastingen te verlagen. Burgers kunnen zich (gedeeltelijk) particulier verzekeren. Overigens erkennen aanhangers van de liberale ideologie dat hier soms een uitzondering op moet worden gemaakt, als de vrije markt ontbreekt of mislukt.

De socialistische/sociaaldemocratische stroming/ideologie ziet oorspronkelijk een wat grotere rol voor de overheid om de **gelijkheid** tussen mensen te bevorderen en heeft meer vertrouwen in de instrumenten die onder 13.1 genoemd worden om **sociale ongelijkheid** te verminderen. Aanhangers van de socialistische/sociaaldemocratische ideologie vertrouwen minder op de vrije markt en vinden dat die aan regels moet worden gebonden. Deze ideologie legt veel nadruk op behoud van werkgelegenheid om de verzorgingsstaat betaalbaar te houden.

De confessionele stroming/ideologie is oorspronkelijk voor gespreide verantwoordelijkheid. De confessionele ideologie streeft naar een 'staatsvrije ruimte'⁶³ waarin levensbeschouwelijke waarden veilig zijn. Maatschappelijke organisaties moeten taken uitvoeren en beslissingen nemen. De overheid moet de randvoorwaarden scheppen, zodat mensen zelf verantwoordelijkheid kunnen dragen. Daarnaast moet de overheid zorgen voor mensen die niet voor zichzelf kunnen zorgen.

Domein D: Binding (binnen een specifieke context)

Inleiding

Binding is het hoofdconcept dat met een aantal kernconcepten centraal staat in Domein D en toegepast wordt binnen de context veiligheid. Het hoofdconcept Binding biedt leerlingen het gereedschap om zicht te krijgen op de verschillende wijzen waarop mensen zich aan elkaar binden: "de relatie en onderlinge afhankelijkheden tussen mensen in gezin of familie, tussen leden van een groep, in de maatschappij en op het niveau van de staat". Overal waar mensen zijn, zijn sociale bindingen aanwezig. Ze bepalen het menselijk bestaan en ze komen het meest duidelijk tot uiting in het geheel van interacties, netwerken en regels dat onder het begrip samenleving valt⁶⁴.

Enkele belangrijke vragen die hierover gesteld kunnen worden, zijn:

Hoe zijn mensen in een samenleving met elkaar verbonden?

Wat zorgt voor orde en samenhang in een samenleving?

Wat zijn mogelijke gevolgen als de sociale cohesie in een samenleving verandert?

⁶² Zie noot 31

⁶³ De Beus, Van Doorn & De Rooy (1996), p. 127

⁶⁴ Schnabel (2009), p. 25-26

Hoofd- en kernconcepten die aan bod komen bij domein D zijn:

Hoofdconcept	kernconcepten
binding	sociale cohesie sociale institutie groepvorming cultuur politieke institutie representatie representativiteit
vorming	socialisatie ideologie
verhouding	sociale ongelijkheid macht/gezag conflict
verandering	individualisering globalisering

Subdomein D1: Sociale cohesie: mate van binding

14. De kandidaat kan typen bindingen onderscheiden en indelen naar niveaus. Hij kan het verband leggen tussen sociale cohesie en sociale controle en voorbeelden geven van kenmerken van sociale instituties.

14.1 Typen bindingen tussen mensen

De sociale **bindingen** tussen mensen zijn van groot belang omdat mensen fundamenteel van elkaar afhankelijk zijn. In een omgeving waar men elkaar kent en waar onderling vertrouwen is, zal men zich over het algemeen meer op elkaar betrokken voelen. Bindingen tussen mensen zijn er in allerlei vormen, op verschillende niveaus en onderscheiden zich in mate van intensiteit.

Er zijn ideaaltypisch vier manieren (typen bindingen) te onderscheiden waarop mensen van elkaar afhankelijk zijn⁶⁵:

- economische bindingen (afhankelijkheden die te maken hebben met de productie en distributie van schaarse goederen);
- politieke bindingen (afhankelijkheden die te maken hebben met politieke **macht** die mensen hebben en met het feit dat er collectief zaken geregeld moeten zijn o.a. de verdeling van collectieve goederen);
- cognitieve bindingen (afhankelijkheden die te maken hebben met het feit dat mensen van en aan elkaar leren);
- affectieve bindingen (afhankelijkheden die te maken hebben met positieve en negatieve gevoelens van mensen voor elkaar).

De onderlinge afhankelijkheid van mensen verandert doordat de samenleving verandert. Naarmate in samenlevingen de sociaaleconomische zekerheid voor grote groepen mensen beter gegarandeerd kan worden, vermindert de onderlinge afhankelijkheid. Door **individualisering** kunnen mensen meer een eigen persoonlijke keuze maken voor bindingen. Weliswaar vermindert de direct waarneembare afhankelijkheid maar daarvoor in de plaats is een meer abstracte afhankelijkheid van

⁶⁵ Wilterdink en van Heerikhuizen (2012), p. 27-28

de samenleving in zijn geheel gekomen.

14.2 Groepsvorming

Er is sprake van **groepsvorming** als er "bindingen tussen meer dan twee mensen tot stand komen, doordat ze elkaar beïnvloeden en gemeenschappelijke waarden en normen ontwikkelen"⁶⁶. Gedeelde ervaringen, gemeenschappelijke waarden, interesses, verwachtingen en loyaliteit spelen een belangrijke rol in het wij-gevoel van een groep. Groepsvorming impliceert dat men onderscheid maakt tussen wie er wel en wie er niet tot de groep behoort (insluiting en uitsluiting). Als er in een groep een hoge mate van groepscohesie is, dan zullen individuele leden geneigd zijn zich aan te passen aan de formele en informele regels en gewoontes van de groep. Groepen proberen afwijkend gedrag van groepsleden te verminderen en het uittreden van leden te voorkomen o.a. door sociale controle.

Er is onderscheid tussen formele groepen (vast omschreven doelen en normen, vastgelegde regels en procedures, bepaalde rollenstructuur en hiërarchie) en informele groepen (stilzwijgende binding zonder vastgelegde doelen en normen, rollenstructuur en hiërarchie).

Er kunnen zich situaties voordoen waarin mensen niet langer bij een groep horen.

Doordat:

1. Ze er niet meer bij willen horen (dropping out en opting out);
2. Er niet meer bij mogen horen (uitsluiting en discriminatie);
3. Er niet meer bij kunnen horen (armoede, werkloosheid)⁶⁷.

Politieke groepsvorming vindt onder andere plaats door de vorming van politieke partijen.

14.3 Sociale cohesie als bindmiddel voor de samenleving

Sociale cohesie is "het aantal en de kwaliteit van de bindingen die mensen in een ruimer sociaal kader met elkaar hebben, het gevoel een groep te zijn, lid te zijn van een gemeenschap, de mate van verantwoordelijkheid voor elkaars welzijn, en de mate waarin anderen daar ook een beroep op kunnen doen".

Verschillende factoren kunnen de sociale cohesie bevorderen en kunnen dan ook als strategie ingezet worden om de bindingen van de burgers te vergroten:

1. Wederzijdse afhankelijkheid (of eigenbelang)
2. Dwang (of macht)
3. Gedeelde waarden en normen (saamhorigheidsbesef)⁶⁸.

Op mesoniveau kan bijvoorbeeld 'het aantal groepen waar mensen zich bij betrokken voelen' als indicator voor sociale cohesie beschouwd worden; op macroniveau 'het aantal gewelddadige conflicten in een samenleving'.

Sterke cohesie binnen bepaalde groepen kan leiden tot conflicten tussen groepen waardoor cohesie in groter verband verzwakt. Omgekeerd kan een zwakke sociale cohesie binnen groepen leiden tot een sterkere sociale cohesie tussen groepen, wat de sociale cohesie van het grotere verband versterkt.

⁶⁶ De Jager, Mok & Sipkema (2009) p. 198

⁶⁷ Schuyt (2007), p. 17

⁶⁸ Van Hoof (2004) p. 44

14.4 De functie van sociale controle

Sociale controle heeft een functie bij het handhaven van de binding in de samenleving: mensen halen andere mensen over zich op een bepaalde manier te gedragen.

De manieren waarop mensen anderen ertoe brengen of dwingen zich aan de normen of regels te houden, zijn vormen van sociale controle⁶⁹.

Formele sociale controle heeft betrekking op activiteiten van personen of instanties die op grond van formele wetten, besluiten of statuten de taak toebedeeld hebben gekregen ervoor te zorgen dat mensen zich aan de regels houden. Deze regels zijn vaak eveneens formeel vastgelegd.

Met informele sociale controle wordt bedoeld op spontane activiteiten van mensen in het leven van alledag, die anderen ertoe brengen of dwingen om zich aan normen of regels te houden.

Formele sociale controle wordt uitgeoefend door mensen die zich beroepen op hun positie binnen een groep/organisatie (waarvan het gecontroleerde individu deel uit maakt)⁷⁰.

Sociale controle kan naast positieve ook negatieve effecten hebben. Op de eerste plaats doordat sociale controle de persoonlijke vrijheid en ontplooiing kan inperken. Verder bestaat de kans dat sociale controle haar doel voorbij schiet en juist opstandige en van de normen afwijkende individuen oplevert⁷¹. Ook kan sociale controle excessen in processen van in- en uitsluiting veroorzaken. In moderne samenlevingen probeert de overheid deze processen soms te beheersen o.a. door middel van (antidiscriminatie)wetgeving.

De mate waarin en de wijze waarop sociale controle plaatsvindt, is o.a. veranderd door **individualisering** en informalisering. Individualisering leidt tot het losmaken van traditionele sociale bindingen en daarmee van sociale controle.

Kleinschalige sociale banden maken plaats voor meer grootschalige anonieme verbanden (netwerkverbanden). Informalisering houdt in dat de verhoudingen en contacten tussen mensen minder hiërarchisch, minder formeel worden. Dit leidt tot een afname van het **gezag** van bepaalde (beroeps)groepen en van hun overdracht van en controle over waarden en normen.

14.5 Sociale institutie

Een sociale institutie is⁷²: "een complex van min of meer geformaliseerde regels die het gedrag van mensen en hun onderlinge relaties reguleren." Het is een terugkerend collectief gedeeld patroon in het gedrag van mensen dat het handelen van hen een vaste betekenis, een zekere mate van voorspelbaarheid en stabiliteit geeft⁷³.

Voorbeelden van instituties zijn de familie, het rechtssysteem en het huwelijk. Ook de taal is een sociale institutie. Instituties zijn van belang voor de overdracht c.q. verwerving van waarden en normen en dragen bij aan de **sociale cohesie** in een samenleving.

⁶⁹ Van der Loo & van Reijen (1997), p. 249

⁷⁰ Wilterdink & Heerikhuizen (1993), p. 349-350

⁷¹ Van der Loo & van Reijen (1997), p. 249

⁷² In het alledaagse taalgebruik spreekt men over instituties als het gaat om instellingen of organisaties. Het woord wordt ook wel gebruikt om grote eenheden in de maatschappij aan te duiden die boven het leven van het individu uitstijgen bijvoorbeeld 'de Nederlandse economie' of 'de Nederlandse staat'.

⁷³ Berger en Berger(1972), p. 66

Sociale instituties hebben verschillende kenmerken:

- ze hebben vaak een lange traditie;
- ze zijn enerzijds vrij stabiel, maar anderzijds ook relatief veranderlijk en veranderbaar omdat het gedragspatronen van mensen betreft;
- ze hebben een 'eigen realiteit' in de zin dat een individu ze niet op eigen kracht zomaar kan veranderen. Instituties bestaan niet alleen voor een deel buiten de individuen, ze bezitten ook een zeker dwangkarakter. Bij de geboorte treffen mensen ze aan en na hun dood bestaan zij doorgaans gewoon voort;
- ze zijn niet alleen gebaseerd op dwingende macht, maar berusten vaak op gezag.

Subdomein D2: Politieke instituties en representatie/representativiteit

15. De kandidaat kan bindingen in de samenleving illustreren aan de hand van politieke instituties en beredeneren wat het belang is van representativiteit/representatie voor een democratische rechtsstaat.

15.1 Politieke institutie

Een **politieke institutie** is een "complex van min of meer geformaliseerde regels die het gedrag van mensen en hun onderlinge relaties rond politieke machtsuitoefening en politieke besluitvorming reguleren". Politieke bindingen kunnen leiden tot het ontstaan van politieke instituties. Eén van de meest in het oog springende voorbeelden is de staat. De vorming van een staat impliceert dat een soevereine macht gaat regeren over een groot aantal mensen en daartoe een aantal speciale bevoegdheden krijgt, zoals het geweldsmonopolie.

Bij politieke instituties gaat het over patroonmatigheden die door mensen in het leven geroepen zijn om de politieke dimensie van het sociale leven in goede banen te leiden. De politieke instituties geven een zekere mate van houvast en stabiliteit, maar kunnen ook wel degelijk veranderd worden. Zij kunnen ook leiden tot het ontstaan van allerlei organisaties die zich met de uitvoering van die regels bezighouden (de wetgevende macht, met als organisaties bijvoorbeeld de Eerste en Tweede Kamer).

Organisaties zijn verbanden tussen mensen die een gemeenschappelijk doel nastreven, zoals winst maken (KPN of Philips) of het beschermen van natuur en milieu (Greenpeace of het Wereld Natuur Fonds)⁷⁴.

In de politieke wetenschap wordt het onderscheid tussen politieke institutie en politieke organisatie niet altijd even strikt gehanteerd. Onder politieke instituties worden dan bv. ook de regering en de Tweede Kamer gerekend⁷⁵.

De rechtsstaat, de grondwet, het kiesstelsel en de onafhankelijke rechterlijke macht zijn politieke instituties die belangrijke pijlers vormen van het politieke systeem in Nederland.

Een belangrijke en bekende politieke organisatie in veel staten is de 'politieke partij'.

Functies van politieke partijen zijn:

- rekrutering en selectie (het rekruteren en voordragen van kandidaten voor politieke functies);
- articulatie (het op de politiek agenda plaatsen van maatschappelijke eisen en wensen);

⁷⁴ Duyvendak (2013), p. 14

⁷⁵ Marsh (2010), p. 67

- participatie (het interesseren van staatsburgers voor deelname aan politieke besluitvormingsprocessen);
- aggregatie (het tegen elkaar afwegen en bij elkaar brengen van wensen, eisen en belangen);
- communicatie (als intermediair tussen overheid en burger; tussen kiezers en gekozenen).

De betekenis en de functies van de politieke partij als politieke organisatie zijn in Nederland aan een aantal veranderingen onderhevig:

- veel mensen wisselen bij verkiezingen tegenwoordig vaker van partij;
- er zijn meer 'zwevende kiezers';
- het aantal mensen dat lid is van een politieke partij neemt af, waardoor minder mensen de mogelijkheid hebben om de politieke meningsvorming en het beleid te beïnvloeden;
- bij sommige functies is er concurrentie van media en pressiegroepen, bijvoorbeeld bij de articulatie van politieke keuzes en problemen in het politieke debat.

Of kwesties als problemen gedefinieerd worden wordt vaak sterk beïnvloed door de media. Er is sprake van een afwisseling van politieke mediahypes. Bovendien treedt er een sterke personalisering van de politiek op, waarbij de opvattingen en kenmerken van individuele politici vaak meer aandacht krijgen in de media dan de standpunten van politieke partijen.

15.2 Representatie en representativiteit

Representatie is "de vertegenwoordiging van een groep in (politieke) organisaties door één of enkele betrokkenen die namens de groep optreden". Dit vindt ook plaats in het politieke domein waar vertegenwoordigers politieke besluiten en wetgeving trachten te realiseren. Dit kan gebeuren door toepassing van democratische procedures.

Politieke representatie is nauw gerelateerd aan politieke **groepsvorming**.

Het kernconcept **representativiteit** verwijst naar "de mate waarin de (politieke) besluiten, de standpunten of achtergrondkenmerken van vertegenwoordigers overeenkomen met die van de groep die vertegenwoordigd wordt". Is de volksvertegenwoordiging een getrouwe afspiegeling van de bevolking? Hieraan ligt de gedachte ten grondslag dat in de volksvertegenwoordiging de belangen van het gehele volk gewaarborgd zouden moeten worden, ook van de minderheid. Politieke representativiteit heeft nauwe relaties met de kenmerken van het politieke systeem. In dictaturen wordt niet gelet op de vraag of de vertegenwoordigers wel een goede afspiegeling zijn van de gehele bevolking. Democratie betekent in essentie dat de politieke macht berust bij het volk. Democratie houdt in dat de burgers regeren. Het volk beslist zelf over wat goed is voor zichzelf. Men spreekt dan van het principe van de 'volkssoevereiniteit'. Het is een regeringsvorm waarbij de macht van de regeerders uiteindelijk afkomstig is van de burgers, die via algemene verkiezingen bepalen welke partijen macht mogen krijgen.

Subdomein D3: Bedreigingen voor de bindingen in de samenleving binnen een specifieke context

16. De kandidaat kan in hoofdlijnen aangeven welke potentiële bedreigingen binnen een specifieke context zijn afgenomen respectievelijk toegenomen

en welke invloed deze bedreigingen hebben op bindingen in de samenleving.

16.1 Bedreigingen van de Nederlandse samenleving

In het algemeen worden de bedreigingen voor de veiligheid van groepen mensen naar hun aard in drie categorieën⁷⁶ onderverdeeld:

- bedreigingen van natuurlijke aard: van storm en overstroming tot meteoroorinslag en (pan)epidemische ziekteverwekkers;
- bedreigingen van technologische aard: industriële ongevallen, brand of explosie in publieke gebouwen, ernstige lucht-, water- of bodemverontreiniging, uitval van systemen (water-, voedsel-, energie- of communicatievoorziening);
- bedreigingen van sociale aard: criminaliteit, terreur, (burger-)oorlog, oproer.

Bij bedreigingen van technologische en sociale aard gaat het om de potentiële gevolgen van menselijk handelen. Menselijk handelen kan echter ook de bedreigingen van natuurlijke aard vergroten of verkleinen. Door technologische ontwikkelingen zijn veel gevaren waartegen we vroeger machteloos stonden geheel of gedeeltelijk onschadelijk gemaakt. Met vaccinaties zijn besmettelijke ziekten teruggedrongen, er zijn Deltawerken gebouwd om overstromingen te voorkomen, de landbouw is met wetenschappelijke kennis gemoderniseerd zodat hongersnood in Nederland en andere rijke landen niet meer voorkomt. Tegelijkertijd is er – mede door de technologische ontwikkeling – een toename van bedreigingen (gentechnologie, luchtverontreiniging, terrorisme). Dit betekent dat een hoge mate van materiële zekerheid (mede door technologische ontwikkeling) gepaard gaat met grote, veelal onzichtbare risico's⁷⁷.

Kenmerkend voor deze 'nieuwe risico's' is dat het gaat om potentiële gevolgen van menselijk handelen, waarvan de aard en omvang van de gevolgen onbekend zijn en waarvan het onduidelijk is welke risicobeperkende maatregelen erbij passen. Deze bedreigingen kunnen vaak worden herleid tot (het uitblijven van) beslissingen van maatschappelijke actoren: bedrijven, de politiek en het openbaar bestuur.

Dat kan leiden tot **conflicten** met die actoren⁷⁸. Ulrich Beck⁷⁹ heeft het in dit kader over de 'risicomaatschappij'. Beck stelt dat in zo'n maatschappij vaak niet duidelijk wordt wie er verantwoordelijk is voor de risico's (wat ook kan leiden tot conflicten) en dat men het niet eens kan worden over de juiste aanpak ervan.

Dit zorgt voor een verlies aan vertrouwen van burgers in en afnemende **binding** met bestaande **sociale en politieke instituties**.

16.2 (On)veiligheid als maatschappelijk en politiek vraagstuk

Onveiligheid is een maatschappelijk vraagstuk omdat het hoog op de publieke agenda staat, zoals blijkt uit bevolkingsonderzoeken⁸⁰. Onveiligheid is ook een politiek vraagstuk, omdat het verschaffen van veiligheid voor de burgers tot de basisfuncties van de staat wordt gerekend: de staat moet de orde handhaven. Daarnaast is het een politiek vraagstuk omdat een groot aantal mensen van mening is dat de overheid actie moet ondernemen om de veiligheid te vergroten.

⁷⁶ Huysmans en Steenbekkers (2002), p. 14-15

⁷⁷ Boutellier (2005), p.49 en p. 66

⁷⁸ Huysmans en Steenbekkers (2002), p. 14 en p. 26

⁷⁹ geciteerd in Hajer en Schwarz (1997), p. 10

⁸⁰ Boutellier (2005), p. 47-48

16.3 Objectieve en subjectieve (on)veiligheid

Er wordt onderscheid gemaakt tussen objectieve en subjectieve (on)veiligheid. Bij objectieve (on)veiligheid gaat het om het aantal misdrijven en ongevallen, dat plaatsvindt om de kans op rampen en de risico's van ongevallen. Bij subjectieve (on)veiligheid gaat het om gevoelens van (on)veiligheid. Ook in een omgeving die objectief veilig is kunnen burgers zich onveilig voelen. Er gaapt vaak een kloof tussen 'objectieve', volgens de maatstaven van wetenschap en techniek berekende risico's, en de maatschappelijke perceptie van risico's⁸¹.

16.4 Beeldvorming rondom (on)veiligheid

Hoe mensen de risico's inschatten voor wat betreft de bedreiging van hun veiligheid (hoeveel en welke?) wordt beïnvloed door de informatie die zij daarover ontvangen, door beeldvorming die media daarover creëren en door de prioriteit die daaraan gegeven wordt op de politieke agenda. Het referentiekader van kijkers en lezers wordt beïnvloed door berichtgeving over bedreigingen voor de veiligheid. Dat kan leiden tot selectiviteit. De bij de mediagebruikers aanwezige kennis wordt bij de interpretatie van nieuwe gebeurtenissen gebruikt en beïnvloedt zo de beeldvorming. Ook bij de producenten van de berichtgeving speelt selectiviteit een rol, waardoor aspecten van eerdere rampen of misdrijven het frame voor de berichtgeving kunnen gaan bepalen⁸². Berichtgeving in de media kan bijdragen aan subjectieve (on)veiligheid.

16.5 Veiligheidsutopie

De roep om een veilige samenleving groeit en doet zich voor tegen de achtergrond van een risicomaatschappij en de groei van de criminaliteitsproblematiek⁸³.

In dit kader is sprake van een veiligheidsutopie: de huidige maatschappelijke **cultuur** vraagt optimale individuele vrijheid, maar anderzijds een krachtadig optreden door de overheid om de negatieve gevolgen van die vrijheid in te dammen en collectieve veiligheid te kunnen garanderen. De risicomaatschappij heeft zijn eigen utopie gebaard: de vereniging van twee tegenovergestelde behoeften: vrijheid en veiligheid⁸⁴.

In de uitwerking van de beginselen van de rechtsstaat bestaat dan ook op alle niveaus het dilemma tussen rechtshandhaving (het beschermen van de burgers tegen terrorisme, criminaliteit en overlast) enerzijds (waarvoor optreden door de overheid noodzakelijk is) en rechtsbescherming anderzijds (het respect dat de overheid dient op te brengen voor de vrijheid van burgers). Dit dilemma van de rechtsstaat leidt tot voortdurende discussie, bijvoorbeeld over de vraag of de privacy van burgers belangrijker is of dat de overheid in het kader van criminaliteitsbestrijding deze privacy mag schenden.

16.6 Verschuivingen in de aard en omvang van criminaliteit

Criminaliteit is het geheel van gedragingen dat wettelijk strafbaar is gesteld. Wat strafbaar wordt gesteld, is afhankelijk van de gevolgen die het gedrag heeft voor slachtoffers en de samenleving als geheel. Ook is van invloed wat door de bevolking als misdadig en/of strafbaar wordt beschouwd en wat de morele opvattingen zijn van degenen die de politieke **macht** hebben zijn. Criminaliteit is dus een relatief begrip en **cultuurbepaald**.

⁸¹ Huysmans en Steenbekkers (2002), p. 14-15

⁸² Zie verder Domein E voor de rol van de media

⁸³ Boutellier (2005), p. 152

⁸⁴ Boutellier (2005), p. 67

Wat mensen zien als strafwaardig gedrag wordt beïnvloed door maatschappelijke ontwikkelingen (bijvoorbeeld **individualisering**), door berichtgeving in de media en door politiek en maatschappelijk debat. Daarnaast ontstaan (onder andere door **globalisering**, digitalisering en informatisering) andere vormen van criminaliteit, zoals terrorisme en computercriminaliteit. Groeiende welvaart maakt dat er meer gelegenheid is tot het plegen van vermogenscriminaliteit. Sinds de Tweede Wereldoorlog is in Nederland het aandeel geweldsdelicten in de totale criminaliteit gedaald, en het aandeel vermogensdelicten gestegen. Deze ontwikkelingen en veranderende opvattingen over wat criminaliteit is, hebben invloed op de omvang van criminaliteit. Ook de mate van (informele en formele) sociale controle heeft effect op de hoeveelheid criminaliteit. De controle- en preventieve werking van socialisatoren zoals gezin, school en verenigingsleven ten aanzien van criminaliteit is sterk afgenomen. Als gevolg van informalisering staan bovendien de **gezags**verhoudingen tussen bevolking en politie onder spanning⁸⁵.

Groepsvorming kan leiden tot bindingen die crimineel gedrag bevorderen maar ook tot bindingen die crimineel gedrag voorkomen. Binnen een groep van gelijkgestemden worden volgens sociaalpsychologische theorieën bij het plegen van criminaliteit de gevoelens van schuld (tijdelijk) buiten werking gesteld. De groepsleden maken elkaar voor of tijdens het plegen van strafbare feiten wijs dat er niets mis is met dat gedrag. Onderzoek naar criminaliteit door jongeren⁸⁶ wijst uit dat jongeren minder criminaliteit plegen als ze sterker geïntegreerd zijn in groepen in de samenleving (ouders, school, vrienden). Dit sluit aan bij de bindingstheorie, die stelt dat maatschappelijke bindingen remmend werken op criminaliteit (zie 17.1).

16.7 Met criminaliteit samenhangende sociale en politieke vraagstukken

Criminaliteit hangt samen met een aantal andere sociale en politieke vraagstukken, zoals:

- maatschappelijke vraagstukken rondom normvervaging, **individualisering** of gebrek aan **sociale cohesie** en burgerzin en de daaraan gekoppelde roep om maatregelen als meer controle, dwang of discipline.
- de integratie van niet-westerse allochtonen, onder andere omdat bepaalde niet-westerse allochtonen oververtegenwoordigd zijn bij veroordelingen voor bepaalde delicten⁸⁷.
- **sociale ongelijkheid**, onder andere omdat sociale ongelijkheid wordt gezien als een oorzaak van crimineel gedrag⁸⁸.

Subdomein D4: Overheidsbeleid en standpunten van aanhangers van politieke stromingen

17. De kandidaat kan onderscheiden welke uitgangspunten ten grondslag liggen aan het overheidsbeleid en hoe de verschillende politieke stromingen door middel van beleid trachten invloed uit te oefenen op de mate van sociale cohesie in de samenleving.

17.1 Klassieke en moderne school in het strafrecht

In het strafrecht zijn twee scholen te herkennen: de klassieke en de moderne school.

⁸⁵ Oppelaar en Wittebrood (2006), p. 40

⁸⁶ Arts, Flap en Ultee (2003), p. 127

⁸⁷ Van Dijk, Huisman & Nieuwbeerta (2014)

⁸⁸ Van Dijk, Sagel-Grande en Toornvliet (1998), p. 63, 273 en 284

De klassieke school gaat ervan uit dat een persoon die een misdaad begaat uit vrije wil handelt. In het rationele mensbeeld van de klassieke school calculeren mensen de gevolgen van gedrag van te voren in. Straf is het nadeel waarmee iemand die overweegt crimineel gedrag te plegen, rekening zal houden. De straffen moeten dus zo hoog zijn dat mensen afzien van het plegen van een misdrijf. De nadruk ligt in deze school op vergelding en generale preventie als doelen/functies van straffen. De klassieke school stelt de daad centraal en gaat uit van vaststaande sancties voor alle daders (daadrecht). De gelegenheidstheorie of rationele-keuze theorie is verwant aan deze benadering. Deze richt zich echter niet op de effectiviteit van sancties, maar op de effectiviteit van preventieve maatregelen: het plegen van een bepaald misdrijf is het gevolg van een afweging van kosten en baten, waarbij de baten hoger worden geschat. Een samenvatting van de gelegenheidstheorie luidt: het niveau van de criminaliteit wordt bepaald door de aanwezigheid van potentiële daders, de aanwezigheid van geschikte doelwitten en de afwezigheid van voldoende sociale bewaking⁸⁹.

De moderne school stelt in plaats van de daad de dader centraal (daderrecht). Deze school verwerpt de gedachte van de vrije wil en stelt dat de mens grotendeels of geheel onvrij is in zijn denken en handelen, maar een product is van nature en nurture factoren. Naar de mate waarin de mens onvrij is, is hij ook minder 'schuldig' aan zijn misdrijven, op grond waarvan de straf aan legitimatie verliest. Deze school legt meer nadruk op andere doelen/functies van straffen, bijvoorbeeld speciale preventie, resocialisatie en bescherming van de samenleving (doel hierbij is ook afname van gevoelens van objectieve en subjectieve onveiligheid). Dat betekent dat niet vanzelfsprekend de strafmaat wordt gekozen die vanuit het principe van vergelding bij een bepaald delict past. In bepaalde gevallen kan zelfs een Tbs-maatregel worden opgelegd en geen straf, als er geen sprake is van schuld, maar de samenleving wel beschermd moet worden tegen de dader.

Aandacht voor biologische en psychologische verschillen, persoonlijkheidskenmerken en sociologische verklaringen voor criminaliteit, passen bij de moderne school. De bindingstheorie is één van de sociologische verklaringen voor crimineel gedrag. Volgens de bindingstheorie werken vooral maatschappelijke **bindingen** of sterke integratie van mensen in groepen (gezin, school, vriendengroep) remmend op criminele impulsen.

De gedachte is dat mensen zich door hechte relaties met ouders, partners en vrienden en door actieve participatie op school, in het werk en in vrijetijdsverenigingen zowel emotioneel als rationeel aan de heersende normen en ideeën binden.

Een andere sociologische theorie ter verklaring van crimineel gedrag is de anomietheorie. De kans op crimineel gedrag van mensen is groter als zij geen gelegenheid hebben (bv. door gebrek aan opleiding, door discriminatie of andere factoren) om op legitieme wijze, algemeen aanvaarde doelen te bereiken (maatschappelijk succes of welvaart).

Uitgaande van de bindingstheorie, zal men niet kiezen voor langdurige gevangenisstraffen. Gedetineerden kunnen immers door een langdurig verblijf in de gevangenis hun bindingen met familie, vrienden en werk kwijt raken, waardoor er minder stimulans is om in de toekomst geen overtreding te begaan. De enige bindingen die in de gevangenis toenemen, zijn 'criminele' bindingen. Gedetineerden gaan zich vaak conformeren aan de in de gevangenis heersende subcultuur. Elektronische vormen van toezicht en taakstraffen zijn vanuit deze gedachtegang

⁸⁹ Van Dijk, Sagel-Grande en Toornvliet (1998), p. 133-134

betere alternatieven. Met deze alternatieven worden andere doelen/functies van straffen echter minder bereikt. Daarbij kan worden gedacht aan generale preventie, genoegdoening aan het slachtoffer en het voorkomen van eigenrichting.

De etikettering theorie, ook wel labeling- of stigmatiseringstheorie genoemd, verklaart criminaliteit vanuit de sociale omgeving die het etiket 'crimineel' op bepaalde (afwijkende) gedragingen drukt. Mensen hebben de neiging zich conform dit etiket te gaan gedragen, een -selffulfilling prophecy-. Oorzaken van crimineel gedrag moeten niet alleen in het individu, in zijn gezin of in de gevoelde achterstelling worden gezocht, maar ook in de wetgeving, in de behandeling die delinquenten moeten ondergaan en vooral in de reacties van de maatschappij op het afwijkend gedrag.

Het Nederlandse strafrecht is een compromis geworden tussen de klassieke en de moderne school. Er is een vastgesteld strafmaximum (en een stilzwijgende benedengrens) voor elke delictsoort, waarbij vergelding de grondslag van de straf is en daarvan de proportionaliteit bepaalt. Aan de andere kant wordt er gekeken naar persoon en persoonlijke omstandigheden, die invloed hebben op uiteindelijke strafmaat⁹⁰.

17.2 Opvattingen van aanhangers van politieke stromingen over het handhaven van openbare orde en veiligheid

De liberale **ideologie** legt de nadruk op eigen verantwoordelijkheid van de burgers. Het nastreven van eigenbelang heeft in de liberale visie heilzame effecten voor de samenleving, maar dient wel plaats te vinden binnen een juridisch kader. Individuen die de regels van de samenleving overtreden moeten worden bestraft. De liberale stroming legt de nadruk op de rechtshandhavende strategie in het overheidsbeleid. De kerntaak van de overheid is het bevorderen van de veiligheid van alle burgers, het handhaven van de openbare orde en het verdedigen van de democratische rechtsorde⁹¹.

De socialistische /sociaaldemocratische ideologie legt van oudsher meer nadruk op de maatschappelijke oorzaken van criminaliteit, zoals **sociale ongelijkheid** en een gebrek aan **sociale cohesie**. De laatste jaren is dat terug te zien in de nadruk op de aanpak van veiligheid in (achterstands)wijken en in de nadruk op de mogelijkheden van preventief beleid.

Sociaaldemocraten bepleiten meer Europese integratie op het terrein van het veiligheidsbeleid, criminaliteitsbestrijding en de bestrijding van het terrorisme. Zij waarderen de sterk toegenomen mogelijkheden van individuele variatie in levensstijlen. Maar de successen van de culturele emancipatie stellen ook hoge eisen aan de inschikkelijkheid van mensen. Iedere burger hoort respectvol met anderen om te gaan. Crimineel en asociaal gedrag in de openbare ruimte, racisme en discriminatie, misbruik van sociale voorzieningen, corruptie, fraude en belastingontduiking ondermijnen de maatschappelijke solidariteit en dienen derhalve sterk te worden bestreden. Opvoeding, school, maatschappelijke ondersteuning en tenslotte het strafrecht spelen daarbij een cruciale rol⁹².

⁹⁰ Kelk (2005), p. 7-8 en 25-26 ; Van Dijk, Sagel-Grande en Toornvliet (1998), p. 185 en p. 187

⁹¹ Beginselverklaring VVD (2008)

⁹² Beginselmanifest PvdA (2005)

De confessionele ideologie hecht veel belang aan het gezin, de school en het maatschappelijke middenveld bij het voorkomen van criminaliteit. Zij hechten in dit kader sterk aan het belang van het overbrengen van normen en waarden door deze socialisatoren. Ondersteuning van gezinnen kan een belangrijke preventieve maatregel tegen criminaliteit zijn, maar de overheid heeft daarnaast ook een belangrijke rechtshandhavende taak. Criminaliteit, ook de zogenaamde 'veelvoorkomende criminaliteit', veroorzaakt al snel een sfeer van angst en intimidatie. Een slagvaardige politie en een respectabele rechterlijke macht zijn daarom onmisbaar. En de zekerheid dat regels en normen er zijn voor iedereen, ook voor topbestuurders en bankiers⁹³.

In het dilemma van de rechtsstaat leggen de socialistische/sociaaldemocratische stroming en progressief-liberalen meer nadruk op rechtsbescherming, terwijl de confessionele stroming en conservatief-liberalen meer nadruk leggen op rechtshandhaving.

17.3 Veranderingen in het overheidsbeleid ten aanzien van criminaliteit

In het beleid van de overheid om criminaliteit te bestrijden zijn drie strategieën te onderscheiden:

1) rechtshandhaving.

Deze strategie is erop gericht om (vermeende) daders van delicten op te sporen, te vervolgen en berechten, en uiteindelijk te straffen. Voorbeelden van maatregelen die binnen deze strategie passen zijn supersnelrecht, zero tolerance-arrestaties, etc.

2) ondersteuning en hulpverlening.

Deze strategie is gericht op het bevorderen van cognitieve en sociale competenties en het afleren van antisociaal gedrag bij risicogroepen, veelal minderjarigen. Deze strategie veronderstelt dat individueel crimineel gedrag bepaald wordt door een combinatie van onder meer leefsituatie, groepsdruk, opvoedkundige kwaliteiten van de ouders en toekomstperspectief.

Voorbeelden van maatregelen die binnen deze strategie passen zijn preventieve jeugdzorg via de consultatiebureaus en ggd's, structuur biedende vaardigheidstrainingen en gedragstherapie. Ook wordt het gezin vaak bij de maatregelen betrokken. Daarnaast kan gedacht worden aan groepsgerichte maatregelen, bijvoorbeeld sportactiviteiten om contact op te bouwen met de jongeren uit een overlastgevende groep.

3) het beperken van de gelegenheid tot criminaliteit.

In tegenstelling tot de eerste twee strategieën staan hier niet de (potentiële) daders centraal, maar de criminaliteit zelf. Bovendien richten de maatregelen zich bij deze strategie niet alleen op (potentiële) daders, maar ook op (potentiële) slachtoffers en/of (potentiële) locaties. Voorbeelden van gelegenheidsbeperkende maatregelen zijn ingangscntroles op stations, de inzet van politieursurveillanten, cameratoezicht en

⁹³ Nieuwe woorden, nieuwe beelden (2012), commissie hertaling uitgangspunten van het CDA

buurtpreventie. Voorbeelden van maatregelen die binnen deze strategie passen zijn de wijziging van de privacywetgeving, de identificatieplicht en het preventief fouilleren⁹⁴.

Bij de eerste strategie is sprake van repressief beleid, de andere twee strategieën zijn te karakteriseren als preventief beleid. Het midden van de jaren tachtig kan als een keerpunt in het overheidsbeleid worden gezien. De sterke toename van door de politie geregistreerde criminaliteit, alsmede de gesignaleerde onveiligheidsbeleving bij burgers, leidden tot de wens van een meer samenhangende aanpak van de criminaliteit. Sinds 1985 is er sprake van een zogenaamd integraal veiligheidsbeleid, waarbij niet alleen voor politie en justitie, maar ook voor andere overheidsinstanties, maatschappelijke organisaties, het bedrijfsleven en individuele burgers, een rol bij de criminaliteitsbestrijding is weggelegd. Waar tot het einde van de jaren zeventig vooral rechtshandhaving gezien werd als de belangrijkste strategie, werd sinds 1985 meer ingezet op de andere twee strategieën. Sinds het begin van deze eeuw werd het veiligheidsbeleid weer sterk gericht op rechtshandhaving. De laatste jaren zijn de beide andere strategieën weer iets meer in het vizier gekomen⁹⁵.

De rol van het slachtoffer in het strafproces is in de wet aanzienlijk versterkt (spreekrecht, schriftelijke slachtofferverklaring, recht op informatie over de strafrechtelijke procedure⁹⁶). Een slachtoffer van een misdrijf kan worden bijgestaan door het Bureau Slachtofferhulp. Slachtofferhulp Nederland biedt gratis hulp op praktisch, juridisch en psychosociaal gebied aan slachtoffers (waartoe ook nabestaanden, getuigen en betrokkenen worden gerekend) van misdrijven, verkeersongelukken en calamiteiten. Doel is hen te ondersteunen. Slachtoffers kunnen op verschillende manieren hulp krijgen bij het verwerken van de gebeurtenis en het waar mogelijk herstellen dan wel verlichten van de materiële en immateriële schade. De zelfredzaamheid en weerbaarheid van het slachtoffer zijn daarbij het uitgangspunt⁹⁷.

⁹⁴ Van Noije en Wittebrood (2008) p. 28, 29 en 43

⁹⁵ Van Noije en Wittebrood (2008) p. 38

⁹⁶ Lens, Pemberton en Groenhuijsen (2010), p. 97

⁹⁷ www.slachtofferhulp.nl

Domein E: Verandering (binnen een specifieke context)⁹⁸

Inleiding

Verandering is het hoofdconcept dat met een aantal kernconcepten centraal staat in Domein E en toegepast wordt in een specifieke context. Het hoofdconcept Verandering biedt leerlingen de mogelijkheid om zicht te krijgen op "de richting en tempo van ontwikkelingen in de samenleving en de mogelijkheden en onmogelijkheden deze te beïnvloeden".

Enkele belangrijke vragen die hierover gesteld kunnen worden, zijn:

Welke veranderingsprocessen doen zich voor in onze samenleving?

Waardoor verandert een samenleving?

Hoe gaan mensen om met veranderingen in een samenleving?

Welke invloed hebben veranderingen op andere maatschappelijke vraagstukken?

Hoofd- en kernconcepten die aan bod komen bij domein E zijn:

Hoofdconcept	kernconcepten
verandering	rationalisering individualisering institutionalisering globalisering democratisering staatsvorming
vorming	ideologie
verhouding	sociale ongelijkheid
binding	sociale institutie representatie

Subdomein E1: Veranderingsprocessen rationalisering, individualisering en institutionalisering

18. De kandidaat kan beschrijven hoe rationalisering, individualisering en institutionalisering worden beschouwd als typerend voor de ontwikkeling van westerse samenlevingen van traditioneel naar modern.

18.1 Rationalisering

Rationalisering is "het proces van het ordenen en systematiseren van de werkelijkheid met de bedoeling haar voorspelbaar en beheersbaar te maken⁹⁹ en van het doelgericht inzetten van middelen ten einde zo efficiënt en effectief mogelijke resultaten te bereiken". Oude traditionele opvattingen en handelwijzen werden vervangen door een weloverwogen doelgericht handelen. In het tijdperk van de moderniteit (1800 tot heden) zijn mensen (beginnend in de westerse wereld) steeds meer op een rationele manier gaan handelen.

⁹⁸ Domein E is een schoolexamen domein, waarvan wel de kernconcepten met de daarbij behorende specificatie in het centraal examen gekend moeten worden.

⁹⁹ Van de Loo (1997), p. 141

De productie van kennis en de toepassing van wetenschap is steeds meer centraal komen te staan. Dit in tegenstelling tot de premoderne tijd waarin het denken en doen van mensen veel meer geleid werd door ingesleten gewoontes, godsdienstige tradities en van generatie op generatie overgedragen praktische handelingswijsheden. In de moderne tijd verminderde het belang van tradities en emotionele bindingen en opvattingen en was er minder aandacht voor het bovennatuurlijke. Rationalisering is een lange termijn veranderingsproces (ongeveer gestart in de zeventiende eeuw) kenmerkend voor de maatschappij als geheel.

18.2 Individualisering¹⁰⁰

Eén van de meest in het oog springende facetten van de moderne westerse samenleving is het proces van **individualisering**. Individualisering is "het proces waarbij individuen in toenemende mate hun zelfstandigheid op verschillende gebieden kunnen vergroten" en meer dan vroeger hun eigen leven kunnen c.q. moeten gaan plannen en inrichten. Veel mensen hebben de afgelopen decennia hun afhankelijkheid van bepaalde traditionele instituties zoals gezin, sociale klasse, kerk, arbeid of huwelijk weten te verminderen. Individualisering brengt met zich mee dat van individuen veel meer dan vroeger wordt verwacht dat zij zelf verantwoordelijk zijn voor hun handelen en voor het aangaan van sociale betrekkingen. Dit betekent niet dat sociale structuren (zoals de gezinsstructuur) verdwijnen, maar wel dat het individu als nieuwe sociale eenheid op de voorgrond treedt. De betekenis van traditionele **sociale instituties** verandert, omdat het individu zich in zijn denken en gedrag minder vanzelfsprekend en eenduidig door de conventies van deze instituties laat leiden. Maatschappelijke posities worden minder dan vroeger aan een persoon 'toegeschreven' op basis van afkomst. Voor jongeren houdt dit in dat van hen, meer dan vroeger, een zelfstandigheid verlangd wordt waarbij zij niet kunnen terugvallen op voorgeschreven patronen en handelingsmodellen bij de overgang naar de volwassenheid.

Individualisering wordt zowel als een positief en als een negatief proces gezien. Als positief proces wordt het geassocieerd met een emancipatieproces dat gekenmerkt wordt door een toename van individuele vrijheid, de vrijheid om een eigen weg te gaan en de wil om veelal onbeperkt van het leven te genieten. Veel mensen zijn tegenwoordig meer dan vroeger losgekomen van hun herkomstmilieu en geboorteplaats door de toegenomen sociale en geografische mobiliteit.

Als negatief proces wordt individualisering geassocieerd met vermindering van maatschappelijke integratie, met een toenemend egoïsme, met een totaal losgeslagen verzelfstandiging van mensen in de zin van het losraken van de bindingen met andere mensen en groepen en een toename van eenzaamheid.

18.3 Institutionalisering

Institutionalisering is "het proces waarbij een complex van waarden en min of meer geformaliseerde regels vastgelegd wordt in standaardgedragpatronen, die het gedrag van mensen en hun onderlinge relaties reguleren". Voor de mensen bezitten die waarden en normen een zekere geldigheid, men houdt zich er meestal wel aan en men vindt ze ook nuttig, want men hoeft dan niet iedere dag weer alle handelingen met anderen uit te onderhandelen. Het worden vaak onbewuste handelingspatronen. Dit proces van institutionalisering geeft de mensen ook enige zekerheid in het alledaagse handelen en ook wat meer ruimte en tijd.

¹⁰⁰ C. Klaassen (1996). Socialisatie en Moraal.

Het stelt hen in staat om zich ook met nieuwe activiteiten en ontwikkelingen bezig te houden. Door de institutionalisering krijgen de waarden van mensen een plaats in hun alledaagse handelen en kunnen zij voor zichzelf duidelijk maken waarom zij de dingen doen zoals zij die willen doen. Het gaat niet alleen om de vraag naar het 'hoe' maar ook naar het 'waartoe' en dat geeft voor mensen 'zin' aan hun handelen. Het zorgt er tevens voor dat mensen in de werkelijkheid een betekenisvolle structuur en samenhang herkennen en ervaren. De institutionalisering bepaalt ook voor een deel hun beeld van de werkelijkheid.

In een proces van institutionalisering ontstaan er vaak allerlei organisaties die zich richten op de standaardpatronen die zich vormen.

Subdomein E2: Veranderingsprocessen staatsvorming, democratisering en globalisering

19. De kandidaat kan beschrijven hoe staatsvorming, democratisering en globalisering worden beschouwd als typerend voor de ontwikkeling van westerse samenlevingen van traditioneel naar modern.

19.1 Staatsvorming

Staatsvorming is "de institutionalisering van politieke macht tot een staat".

Het proces van **staatsvorming** is een combinatie van economische, culturele en politieke ontwikkelingen. In de late Middeleeuwen was er in de West-Europese landen sprake van verstedelijking (urbanisatie), toename van handel (kleine stedelijke nederzettingen werden handelscentra) en groei van de stadsbevolking. De ontdekking van nieuwe werelddelen had ook invloed op de handel. Er kwamen nieuwe afzetmarkten en de koloniën hadden grondstoffen te bieden. De inwoners van de steden, de burgers, slaagden er door hun sterker geworden economische positie in om een grotere economische en politieke zelfstandigheid ten opzichte van de feodale adel te krijgen. Voor de politieke machthebbers was het belangrijk om de steun van de burgers te hebben en belasting bij hen te kunnen innen. In ruil daarvoor werden belemmeringen voor de vrije handel opgeheven, werd er gezorgd voor eenheid in wetten en munten voor dat gebied en voor veiligheid en bescherming van de burgers (belastinggeld werd uitgegeven aan een leger). Bij onderlinge conflicten kon de staatsmacht optreden als hoogste rechtsprekende instantie.

De relatief grote hoeveelheid staten in West- en Noord-Europa zorgde tegelijkertijd voor vernieuwingen op technologisch gebied (ontwikkeling van vuurwapens en kanonnen) om te voorkomen dat ze economisch of militair verslagen zouden worden door concurrerende staten.

De hierboven beschreven ontwikkelingen leidden tot de verdwijning van feodale samenlevingen en het ontstaan van politieke eenheden die kunnen worden gezien als premoderne staten. De standen of Statenvergaderingen van de vorsten met de adel en burgerij kunnen worden gezien als de eerste aanzet tot het ontstaan van moderne politieke instituties¹⁰¹ en organisaties, een vorm van **representatie** binnen het kader van de premoderne staat.

Bij een staat is sprake van een interne soevereine macht die:

¹⁰¹ Noordzij (2009), p. 185

1. regeert over een groep mensen;
2. binnen een bepaald grondgebied;
3. en daarbij het geweldsmonopolie en belastingmonopolie bezit.

Externe soevereiniteit betekent dat het staatsgezag niet ondergeschikt is aan het gezag van andere staten.

19.2 Democratisering

Democratie kent meerdere vormen. In sommige maatschappijen blijft democratie beperkt tot het politieke domein, in andere samenlevingen is het uitgebreid tot andere levenssferen.

In het politieke domein heeft **democratisering** betrekking op het proces waarbij er naar gestreefd wordt een politiek systeem te ontwerpen, te consolideren en uit te bouwen waarin de burgers participeren in de politieke besluitvorming. In bredere zin verwijst het begrip democratisering naar "het proces van verandering van de machts- en gezagsverhoudingen door een grotere inspraak en medezeggenschap van degene met minder macht". In beide vormen verwijst het begrip democratisering naar de druk om de participatie van burgers, hun rechten en verantwoordelijkheden uit te breiden. In het politieke domein gaat het meestal om de vormgeving van de representatieve democratie en in de overige domeinen om vormen van directe democratie.

In een zich over langere tijd uitstrekkend ontwikkelingsproces van democratisering hebben de burgers achtereenvolgens vrijheidsrechten, politieke en sociale rechten bedongen. Dit proces van democratisering past bij een individualistische **ideologie** waarbij **gelijkheid** het onderlinge principe is en waarbij meer vrijheid ten opzichte van de staat en medeburgers gerealiseerd wordt. Over de wenselijkheid van verdergaande democratisering verschillen mensen van mening.

Een eerste belangrijke ontwikkeling binnen het democratiseringsproces is de uitbouw geweest van de rechtsstaat, waardoor niet alleen elites, maar steeds meer groepen in de samenleving rechten kregen. Ook bedrijven en andere organisaties hebben meer rechten gekregen en worden zelfs gezien als 'rechtspersonen'.

Een tweede belangrijke ontwikkeling binnen het democratiseringsproces is het ontstaan van de volksvertegenwoordiging. De moderne westerse samenleving heeft de parlementaire democratie als staatsvorm. De soevereiniteit ligt bij het volk en de politieke grondrechten van de burger, met name het actief en passief kiesrecht, staan centraal. De verschillende opvattingen van de (groepen) burgers binnen de samenleving worden door politieke partijen gerepresenteerd in de volksvertegenwoordiging.

19.3 Globalisering

Globalisering is "het proces van uitbreiding en intensivering van contacten en afhankelijkheden over zeer grote afstand en over landsgrenzen heen" op economisch, juridisch, politiek, sociaal-cultureel en ecologisch gebied, waardoor er een wereldwijde samenleving ontstaat (global society). Er is meer internationale handel gekomen; door de groei en het machtiger worden van multinationals is er sprake van supranationale handelsblokken; door internationale politiek is de betekenis van internationale samenwerkingsrelaties zoals de Verenigde Naties of de Europese Unie toegenomen. Migratiestromen zijn toegenomen en er is meer culturele uitwisseling. Op communicatiegebied is vrijwel de gehele wereld met elkaar verbonden.

Door globalisering zijn alle delen van het ecosysteem met elkaar verbonden en hebben processen aan de ene kant van de wereld consequenties voor andere delen van de wereld¹⁰². In het hedendaagse sociale en politieke debat spreekt men van een 'versnelling' van de globaliseringtendens sinds 1970.

Globalisering wordt als een positief en een negatief proces gezien. De voorstanders (hyperglobalisten) wijzen op het groeiperspectief: zij zien mogelijkheden om economische ontwikkeling te realiseren en om met toepassing van technologie en andere maatregelen de ecologische problemen aan te pakken. Mondiale cultuurstromen kunnen nieuw leven inblazen in lokale culturen (culturele uitwisseling) en hebben een wereldwijd bereik. Op politiek, juridisch en economisch terrein zijn veel internationale organisaties in het leven geroepen die samenwerken om groei te bevorderen. De tegenstanders (andersglobalisten) vinden dat er op tal van fronten een duidelijke pas op de plaats gemaakt moet worden om overproductie en overconsumptie en de verdere belasting van het milieu, uitputting van grondstoffen en toenemende verkwisting tegen te gaan. Internationale economische crises brengen de onderlinge afhankelijkheid aan het licht en leiden tot bijna wereldwijde economische stagnatie. Het onwenselijke groeidenken moet ingedamd worden. Op cultureel terrein is sprake van een verspreiding van een steeds homogener populaire cultuur (cultureel imperialisme vanuit de VS)¹⁰³. De opkomst van mondiale commerciële media leidt tot een mondiale markt van weinig aanbieders, weinig differentiatie in aanbod, en weinig kans op toetreding tot deze markt¹⁰⁴

¹⁰² Steger, M. (2014)

¹⁰³ Steger (2014), p. 88-93

¹⁰⁴ Idem p. 95

4 Het centraal examen

Zittingen centraal examen

Raadpleeg hiervoor het Examenblad: www.examenblad.nl

Vakspecifieke regels correctievoorschrift

Raadpleeg hiervoor het Examenblad: www.examenblad.nl

Hulpmiddelen

Raadpleeg hiervoor het Examenblad: www.examenblad.nl

Bijlage 1 Examenprogramma maatschappijwetenschappen havo

HET EINDEEXAMEN

Het eindexamen bestaat uit het centraal examen en het schoolexamen.

Het examenprogramma bestaat uit de volgende domeinen:

- Domein A: Vaardigheden
- Domein B: Vorming (binnen een specifieke context)
- Domein C: Verhouding (binnen een specifieke context)
- Domein D: Binding (binnen een specifieke context)
- Domein E: Verandering (binnen een specifieke context)
- Domein F: Analyse van een sociale actualiteit
- Domein G: Analyse van een politieke actualiteit (binnen een specifieke context)

Het centraal examen

Het centraal examen heeft betrekking op de (sub)domeinen B, C, D, E1 en E2, in combinatie met domein A.

Het College voor Toetsing en Examens stelt het aantal en de tijdsduur van de zittingen van het centraal examen vast.

Het College voor Toetsing en Examens maakt indien nodig een specificatie bekend van de examenstof van het centraal examen.

Het schoolexamen

Het schoolexamen heeft betrekking op subdomeinen E3 en E4 en, naar keuze van het bevoegd gezag, domein F of G, in combinatie met domein A en:

- indien het bevoegd gezag daarvoor kiest: ook een of meer domeinen of subdomeinen waarop het centraal examen betrekking heeft;
- indien het bevoegd gezag daarvoor kiest: andere vakonderdelen, die per kandidaat kunnen verschillen.

De examenstof

Domein A Vaardigheden

Subdomein A1: Informatievaardigheden

1. De kandidaat kan:
 - benodigde informatie verwerven en selecteren uit digitale en niet-digitale bronnen;
 - informatie verwerken en daaruit beredeneerde conclusies trekken;
 - de resultaten van een leeractiviteit beschrijven en presenteren.

Subdomein A2: Concept-contextbenadering

2. De kandidaat kan:
 - denkvaardigheden toepassen op de hoofdconcepten vorming, verhouding, binding en verandering en kernconcepten sociale cohesie, sociale instituties, groepsvorming, cultuur, socialisatie/acculturatie, identiteit, sociale gelijkheid/

ongelijkheid, rationalisering, individualisering, institutionalisering, politieke instituties, representatie/representativiteit, politieke socialisatie, ideologie, macht/gezag, conflict/samenwerking, democratisering, globalisering en staatsvorming.

- denkvaardigheden toepassen op contexten, daarbij gebruik makend van hoofd- en kernconcepten. Het betreft zowel de in de domeinen beschreven contexten als andere contexten.
- verbanden leggen tussen en binnen de in de domeinen beschreven contexten met behulp van hoofd- en kernconcepten.
- verbanden leggen tussen en binnen andere contexten met behulp van hoofd- en kernconcepten.

Subdomein A3: Onderzoeksvaardigheden

3. De kandidaat kan:

- gegeven onderzoeksresultaten beoordelen op betrouwbaarheid, validiteit en representativiteit;
- een eenvoudig enigszins voorgestructureerd onderzoek opzetten en uitvoeren over een concreet maatschappelijk verschijnsel.

Domein B: Vorming (binnen een specifieke context)

Subdomein B1: Socialisatie

4. De kandidaat kan socialisatie binnen een specifieke context herkennen als een proces waarin cultuuroverdracht en cultuurverwerving plaatsvindt en waarin mensen een eigen identiteit ontwikkelen. Hij kan tevens culturen classificeren op basis van verschillende culturele dimensies.

Subdomein B2: Politieke socialisatie

5. De kandidaat kan voorbeelden van politieke socialisatie herkennen binnen een specifieke context. Hij kan tevens standpunten classificeren op basis van ideologieën en politieke dimensies.

Subdomein B3: Socialisatie binnen een specifieke context

6. De kandidaat kan in hoofdlijnen maatschappelijke ontwikkelingen beschrijven die van invloed zijn op socialisatieprocessen en op de rol van socialisatoren daarin. Hij kan tevens conclusies trekken over die veranderde socialisatieprocessen.

Subdomein B4: Overheidsbeleid en standpunten van politieke partijen

7. De kandidaat kan weergeven op welke manieren de overheid invloed tracht uit te oefenen op het proces van (politieke) socialisatie. Hij kan tevens afleiden welke opvattingen aanhangers van politieke stromingen hebben over de rol van de overheid binnen een specifieke context.

Domein C: Verhouding (binnen een specifieke context)

Subdomein C1: Sociale ongelijkheid

8. De kandidaat kan binnen een specifieke context sociale ongelijkheid verklaren en kan beschrijven wat de gevolgen zijn van sociale ongelijkheid.

Subdomein C2: Macht en gezag

9. De kandidaat kan contextmateriaal classificeren naar niveaus, naar soorten en naar bronnen van macht. Hij kan macht onderscheiden van gezag en theorieën vergelijken over de machtsverdeling in een democratie.

Subdomein C3: Maatschappelijke en politieke conflicten en samenwerking

10. De kandidaat kan ontleden welke oorzaken ten grondslag liggen aan maatschappelijke en politieke conflicten op de verschillende niveaus en wat de gevolgen ervan zijn. Hij kan tevens modellen onderscheiden gebaseerd op conflict of samenwerking.

Subdomein C4: Sociale ongelijkheid binnen een specifieke context

11. De kandidaat kan binnen een specifieke context categoriseren welke maatschappelijke posities mensen innemen in een samenleving en beschrijven welke kansen ze hebben dat hun maatschappelijke posities veranderen. Hij kan tevens de gevolgen van het innemen van een lage maatschappelijke positie benoemen.

Subdomein C5: Maatschappelijke ontwikkelingen die van invloed zijn op sociale ongelijkheid binnen een specifieke context

12. De kandidaat kan maatschappelijke ontwikkelingen beschrijven die invloed hebben op de sociale ongelijkheid binnen een specifieke context aan de hand van daarvoor relevante hoofd- en kernconcepten.

Subdomein C6: Overheidsbeleid en standpunten van de politieke partijen

13. De kandidaat kan binnen een specifieke context onderscheiden met welke instrumenten de overheid de mate van sociale ongelijkheid tracht te beïnvloeden, wat de gevolgen ervan kunnen zijn en welke opvattingen aanhangers van de politieke stromingen hebben over kwesties binnen deze specifieke context.

Domein D: Binding (binnen een specifieke context)

Subdomein D1: Sociale cohesie: mate van binding

14. De kandidaat kan typen bindingen onderscheiden en indelen naar niveaus. Hij kan het verband leggen tussen sociale cohesie en sociale controle en voorbeelden geven van kenmerken van sociale instituties.

Subdomein D2: Politieke instituties en representatie/representativiteit

15. De kandidaat kan bindingen in de samenleving illustreren aan de hand van politieke instituties en beschrijven wat het belang is van representativiteit/representatie voor een democratische rechtsstaat. Tevens kan de kandidaat beredeneren hoe er vanuit verschillende visies geoordeeld wordt over representativiteit binnen een specifieke context.

Subdomein D3: Bedreigingen voor de bindingen in de samenleving binnen een specifieke context

16. De kandidaat kan in hoofdlijnen aangeven welke potentiële bedreigingen binnen een specifieke context zijn afgenomen respectievelijk toegenomen en welke invloed deze bedreigingen hebben op bindingen in de samenleving.

Subdomein D4: Overheidsbeleid en standpunten van politieke partijen

17. De kandidaat kan onderscheiden welke uitgangspunten ten grondslag liggen aan het overheidsbeleid en hoe de verschillende politieke stromingen door middel van beleid invloed trachten uit te oefenen op de mate van sociale cohesie in de samenleving.

Domein E: Verandering (binnen een specifieke context)

Subdomein E1: Veranderingsprocessen rationalisering, individualisering en institutionalisering

18. De kandidaat kan beschrijven hoe rationalisering, individualisering en institutionalisering worden beschouwd als typerend voor de ontwikkeling van westerse samenlevingen van traditioneel naar modern.

Subdomein E2: Veranderingsprocessen staatsvorming, democratisering en globalisering

19. De kandidaat kan beschrijven hoe staatsvorming, democratisering en globalisering worden beschouwd als typerend voor de ontwikkeling van westerse samenlevingen van traditioneel naar modern.

Subdomein E3: Effecten van veranderingen binnen een specifieke context

20. De kandidaat kan uitleggen welke veranderingen zich hebben voorgedaan binnen een specifieke context en wat daarvan de effecten zijn op de machtsverhoudingen in de samenleving.

Subdomein E4: Standpunten van politieke stromingen over vraagstukken die samenhangen met modernisering

21. De kandidaat kan binnen een specifieke context onderscheiden welke standpunten de politieke stromingen innemen ten aanzien van maatschappelijke vraagstukken die verband houden met modernisering.

Domein F: Analyse van een sociale actualiteit

Subdomein F1: Informatie verwerven over een actualiteit

22. De kandidaat kan informatie selecteren over een actuele gebeurtenis met maatschappijwetenschappelijke relevantie, zowel over feiten als ook over de verschillende meningen die erover bestaan. Tevens kan de kandidaat verschillende groepen en belangen onderscheiden die een rol spelen in deze actuele gebeurtenis.

Subdomein F2: Selectie van hoofd- en kernconcepten toepassen op een actualiteit

23. De kandidaat kan een actualiteit analyseren met behulp van hoofd- en kernconcepten.

Domein G: Analyse van een politieke actualiteit (binnen een specifieke context)

Subdomein G1: Politieke en sociale participatie

24. De kandidaat kan onderscheid maken tussen de verschillende vormen van politieke en sociale participatie. Tevens kan hij de wenselijkheid van participatie beoordelen met behulp van hoofd- en kernconcepten.

Subdomein G2: Het belang van verkiezingen

25. De kandidaat kan met behulp van hoofd- en kernconcepten beschrijven wat het belang is van vrije en eerlijke verkiezingen.

Subdomein G3: Verkiezingen in Nederland en in een ander land

26. De kandidaat kan de hoofdlijnen van het Nederlandse (kies)stelsel en dat van een ander land beschrijven. Tevens kan hij de voor- en nadelen van beide stelsels benoemen.

Subdomein G4: Deelname aan de verkiezingen

27. De kandidaat kan verschuivingen in de deelname aan verkiezingen beschrijven. Tevens kan hij de samenstelling van de electorale achterban van de belangrijkste politieke partijen en bewegingen in Nederland beschrijven.

Bijlage 2 Overzicht van hoofdconcepten en kernconcepten bij maatschappijwetenschappen

HOOFDCONCEPTEN	Sociologische kernconcepten	Politologische kernconcepten
Vorming	socialisatie/aculturatie identiteit cultuur	politieke socialisatie ideologie
Verhouding	sociale gelijkheid / sociale ongelijkheid	macht/gezag conflict/ samenwerking
Binding	sociale cohesie sociale institutie groepsvorming cultuur	politieke institutie representatie/ represen- tativiteit
Verandering	rationalisering individualisering institutionalisering	democratisering staatsvorming globalisering

Toelichting

De commissie Schnabel (2007) koos bij het afbakenen van het kennisgebied van het vak maatschappijwetenschappen voor een basis van sociologie en politicologie. Er werden vanuit de sociologie als object voor het vak problemen geformuleerd die betrekking hebben op sociale ongelijkheid, sociale cohesie, rationalisering en modernisering, identiteitsontwikkeling en vanuit de politicologie ordeningsvraagstukken van maatschappij en staat met een accent op de uitoefening en beheersing van de macht¹⁰⁵. In het streven tot een zekere balans te komen vanuit beide wetenschappen werd gekozen voor het bovenstaand overzicht opgesplitst naar sociologische en politicologische kernconcepten.

Sommige kernconcepten kregen een explicieter etiket vanuit beide wetenschappen. Zo staat er politieke socialisatie naast socialisatie en sociale institutie naast politieke institutie. Maar feitelijk kunnen de meeste kernconcepten vanuit beide wetenschappen benaderd worden. Het zou ook een van de beide wetenschappen te kort doen als een concept als louter sociologisch of louter politicologisch gezien wordt.

In de kernconcepten paragrafen in deze syllabus zal dan ook in de meeste gevallen een kernconcept vanuit beide wetenschappen omschreven worden: politiek conflict maar

¹⁰⁵ Schnabel (2007), p. 22

daarnaast ook maatschappelijk conflict.

De tweedeling in sociologische en politicologische kernconcepten is dus geen strakke scheiding naar beide wetenschappen maar illustreert de aanvoer vanuit beide wetenschappen.

De plaatsing van kernconcepten bij een bepaald hoofdconcept in het schema betekent niet dat die kernconcepten exclusief bij dat hoofdconcept horen. Zo staat het kernconcept macht bij het hoofdconcept Verhouding, maar macht is ook een belangrijk concept om vraagstukken die met het hoofdconcept Binding te maken hebben te begrijpen. Het schema met de vier hoofdconcepten dient als 'kapstok', als hulpmiddel bij de ordening van de kernconcepten. In de Inleiding bij ieder Domein staat een schema met daarin vermeld welke andere kernconcepten hierin een plaats hebben gekregen naast die al gerubriceerd staan bij dat Domein. Zo is in de Inleiding bij het Domein D over Binding te lezen dat het kernconcept macht daarin ook voorkomt.

Bijlage 3 Omschrijvingen van de concepten¹⁰⁶

(deze bijlage maakt onderdeel uit van de specificatie van de leerstof)

Hoofdconcepten	
vorming	Het hoofdconcept vorming verwijst naar het proces van verwerving van een bepaalde identiteit.
verhouding	Het hoofdconcept verhouding verwijst naar de wijze waarop mensen zich van elkaar onderscheiden en tot elkaar verhouden en de manier waarop samenlevingen in sociale zin vorm geven aan deze verschillen. Het verwijst ook naar onderlinge betrekkingen tussen staten.
binding	Het hoofdconcept binding verwijst naar de relatie en onderlinge afhankelijkheden tussen mensen in een gezin of familie, tussen leden van een groep, in de maatschappij en op het niveau van de staat.
verandering	Het hoofdconcept verandering verwijst naar richting en tempo van ontwikkelingen in de samenleving en de (on)mogelijkheden deze te beïnvloeden.
Kernconcepten	
socialisatie	Het proces van overdracht en verwerving van de cultuur van de groep(en) en de samenleving waar mensen toe behoren. Het proces bestaat uit opvoeding, opleiding en andere vormen van omgang met anderen.
acculturatie	Het aanleren en verwerven van een andere cultuur of elementen daaruit, dan die waarin iemand is opgegroeid.
identiteit	Het beeld dat iemand van zichzelf heeft, dat hij uitdraagt en anderen voorhoudt en dat hij als kenmerkend en blijvend beschouwt voor zijn eigen persoon en dat is afgeleid van zijn perceptie over de groep(en) waar hij wel of juist ook niet deel van uitmaakt.
cultuur	Het geheel van voorstellingen, uitdrukkingsvormen, opvattingen, waarden en normen die mensen als lid van een groep of samenleving hebben verworven.
sociale gelijkheid/ sociale ongelijkheid	Een situatie waarin verschillen tussen mensen in al dan niet aangeboren kenmerken, consequenties hebben voor hun maatschappelijke positie en leiden tot een ongelijke verdeling van schaarse en hooggewaardeerde zaken, van waardering en behandeling.
sociale cohesie	Het aantal en de kwaliteit van de bindingen die mensen in een ruimer sociaal kader met elkaar hebben, het gevoel een groep te zijn, lid te zijn van een gemeenschap, de mate van verantwoordelijkheid voor elkaars welzijn, en de mate waarin anderen daar ook een beroep op kunnen doen.
sociale institutie	Complex van min of meer geformaliseerde regels die het gedrag van mensen en hun onderlinge relaties reguleren.

¹⁰⁶ De meeste concepten kunnen voorkomen op microniveau (individu), mesoniveau (groep, organisatie) en macroniveau (samenleving, nationaal of internationaal).

groepsvorming	Het tot stand komen van bindingen tussen meer dan twee mensen, doordat ze elkaar beïnvloeden en gemeenschappelijke waarden en normen ontwikkelen.
rationalisering	Het proces van het ordenen en systematiseren van de werkelijkheid met de bedoeling haar voorspelbaar en beheersbaar te maken en van het doelgericht inzetten van middelen om zo efficiënt en effectief mogelijke resultaten te bereiken.
individualisering	Het proces waarbij individuen in toenemende mate hun zelfstandigheid op verschillende gebieden kunnen vergroten.
institutionalisering	Het proces waarbij een complex van waarden en min of meer geformaliseerde regels vastgelegd wordt in standaard gedragspatronen, die het gedrag van mensen en hun onderlinge relaties reguleren.
politieke socialisatie	Het proces van overdracht en verwerving van de politieke cultuur van de groep(en) en samenleving waar mensen toe behoren. Het proces bestaat uit opvoeding, opleiding en andere vormen van omgang met anderen.
ideologie	Een samenhangend geheel van beginselen en denkbeelden, meestal uitmondend in ideeën over de meest wenselijke maatschappelijke en politieke verhoudingen.
macht	Het vermogen om hulpbronnen in te zetten om bepaalde doelstellingen te bereiken en de handelingsmogelijkheden van anderen te beperken of te vergroten.
gezag	Macht die als legitiem beschouwd wordt.
conflict	Een situatie waarin individuen, groepen en/of staten elkaar tegenwerken om de eigen doelen te bereiken.
samenwerking	Het proces waarin individuen, groepen en/of staten relaties vormen om hun handelen op elkaar af te stemmen voor een gemeenschappelijk doel.
politieke institutie	Complex van min of meer geformaliseerde regels die het gedrag van mensen en hun onderlinge relaties rond politieke machtsuitoefening en politieke besluitvorming reguleren.
representatie	De vertegenwoordiging van een groep in (politieke) organisaties door één of enkele betrokkenen die namens de groep optreden.
representativiteit	De mate waarin de (politieke) besluiten, de standpunten of achtergrondkenmerken van vertegenwoordigers overeenkomen met die van de groep die vertegenwoordigd wordt.
democratisering	Het proces van verandering van de machts- en gezagsverhoudingen door een grotere inspraak en medezeggenschap van degenen met minder macht.
staatsvorming	De institutionalisering van politieke macht tot een staat.
globalisering	Het proces van uitbreiding en intensivering van contacten en afhankelijkheden over zeer grote afstanden en over landsgrenzen heen.

Bijlage 4 Denkvaardigheden maatschappijwetenschappen in de concept-context benadering

Concept – context benadering en hogere denkvaardigheden

Er is de afgelopen jaren door diverse auteurs gewezen op het belang van vakspecifieke denkvaardigheden bij maatschappijwetenschappen en maatschappijleer¹⁰⁷. In deze bijlage wordt op systematische wijze beschreven hoe die denkvaardigheden vorm krijgen in een concept-context benadering. De commissie Schnabel is tot de keuze voor de concept contextbenadering gekomen omdat hiermee de overladenheid en versnippering tegen gegaan zou kunnen worden en de 'body of knowledge' voor een langere tijd dienst zou kunnen doen om "complexe maatschappelijke ontwikkelingen en problemen te kunnen analyseren¹⁰⁸". Dat is verder geconcretiseerd in de eis dat leerlingen de examenstof op een hoger niveau leren beheersen¹⁰⁹.

In de literatuur worden lagere denkvaardigheden reproductief van aard genoemd en hogere productief. Newman (1990)¹¹⁰ noemt lagere denkvaardigheden het alleen routinematig en mechanisch toepassen van eerder aangeleerde informatie en noemt hogere denkvaardigheden: het uitdagen van de student om te interpreteren, analyseren of manipuleren van informatie. Susan Brookhart (2010) gaat uit van drie categorieën in de definiëring van hogere denkvaardigheden¹¹¹;

- Hogere denkvaardigheden in termen van *transfer* (niet alleen onthouden wat je leert, maar ook zin er aan geven en gebruiken);
- Hogere denkvaardigheden in termen van kritisch denken (redenerend reflectief denken met de focus op beslissingen nemen over wat je doet of gelooft);
- Hogere denkvaardigheden in termen van probleemoplossende vaardigheden. (studenten toerusten om problemen te identificeren en op te lossen, zowel *well defined* als *ill defined*).

Volgens Resnick (1987)¹¹² betreffen hogere denkvaardigheden het uitwerken van gegeven materiaal, daarover gevolgtrekkingen maken, maar meer dan wat is gepresenteerd in het gegeven materiaal, het bouwen van verklaringen, het analyseren en construeren van relaties.

In de syllabus gaan we uit van de zes categorieën van cognitieve processen zoals Anderson & Krathwohl die beschreven hebben in *A Taxonomy for Learning, Teaching and Assessing; A Revision of Bloom's Taxonomy of Educational Objectives* (2001): memoriseren, begrijpen, toepassen, analyseren, evalueren en creëren. De gereviseerde taxonomie van Bloom biedt een eenduidige terminologie en dat vergemakkelijkt de discussie.

¹⁰⁷ Zie o.a. het Handboek Vakdidactiek Maatschappijleer (2010) en de bundel 'Maatschappijleer hoofdzaak; een sociaalwetenschappelijk denkkader voor politieke oordeelsvorming' (2012)

¹⁰⁸ Schnabel, (2009), p. 78

¹⁰⁹ Zie syllabus 2013, p. 66 laatste 3 regels

¹¹⁰ Lewis, A. & Smith, D. (1993), In: *Theory into Practice*, 32(3), p. 131-137

¹¹¹ Brookhart, S.M. (2010). *How to assess higher-order thinking skills in your classroom*. Alexandria: ASCD.

¹¹² Lewis, A. & Smith, D. (1993), In: *Theory into Practice*, 32(3), p. 131-137

Anderson & Krathwohl maken een onderscheid tussen 'rote learning' (memoriseren van informatie door herhaling, 'stampen') en 'meaningful learning' (betekenisvol leren), waarbij analyseren (slechts) één van de categorieën is waarbij er sprake is van betekenisvol leren. Ook de cognitieve processen begrijpen, toepassen, evalueren en creëren zijn gericht op dat betekenisvol leren en zijn in die zin 'hogere denkvaardigheden'. Dat relativeert de focus op analyseren. In de pilot werd analyseren opgevat als "het actief gebruiken van kennis", maar dat gebeurt óók op het niveau van begrijpen: classificeren, oorzaak-gevolg redeneringen construeren, overeenkomsten en verschillen beschrijven.

Indeling van leerdoelen en toetsvragen naar categorie denkvaardigheden

Het gebruiken van bv. het werkwoord 'verklaren' in een vraag, betekent nog niet dat die vraag ook in de categorie begrijpen geplaatst kan worden. Als de gevraagde verklaring namelijk letterlijk in de syllabus wordt vermeld of in het bronmateriaal bij de vraag staat, is het een vraag in de categorie memoriseren (herkennen). Om vast te kunnen stellen in welke categorie een vraag geplaatst moet worden is informatie nodig over de syllabus, het aangeleverde bronmateriaal bij de toetsvraag, het antwoordmodel en eigenlijk ook over het gegeven onderwijs.

Moeilijkheidsgraad

Het is niet zo dat een vraag in de categorie verklaren altijd makkelijker is dan een vraag in de categorie analyseren. De moeilijkheidsgraad hangt o.a. af van wat er in de syllabus staat, de omvang van het bronmateriaal (één tekst of vier), het niveau van het bronmateriaal (tekst uit een brochure of uit het Sociologie Magazine), staat de benodigde informatie letterlijk in de tekst, moet er 'tussen de regels door' worden gelezen of moet een ingewikkelde *infographic* worden geïnterpreteerd, gaat het om feitenkennis of conceptuele kennis.

Onderscheid havo – vwo

Er is een duidelijk onderscheid tussen het havo- en vwo curriculum. Dat is onder andere gerealiseerd door in de vwo syllabus voor abstractere contexten te kiezen. Hoewel de hoofd- en kernconcepten voor havo en vwo hetzelfde zijn, worden de kernconcepten in het vwo programma verder uitgewerkt door uitgebreidere theoretische beschrijvingen en verwijzingen naar drie-vier wetenschappelijke paradigma's. Daardoor is ook de uitwerking van de verschillende denkvaardigheden in de concept-context benaderingen voor het vwo iets uitvoeriger.

Schematisch overzicht

Hieronder staat een overzicht van denkvaardigheden zoals Anderson & Krathwohl (2001) die onderscheiden. Elke categorie staat kort omschreven waarna de bijhorende denkvaardigheden worden genoemd. Alternatieve formuleringen voor leerdoelen en toetsvragen staan in de tweede kolom opgesomd. In de derde kolom staan voorbeelden van verschillende denkvaardigheden genoemd die passen in de concept-context benadering van maatschappijwetenschappen. Het schema bevat niet een uitputtend overzicht van nuttige handelingswerkwoorden of voorbeelden van de denkvaardigheden, maar is een weergave van de huidige situatie van werken met het nieuwe examenprogramma.

Denkvaardigheden in de Gereviseerde Taxonomie van Bloom		
Categorieën & Denkvaardigheden	Andere nuttige handelings- werkwoorden	Voorbeelden: De kandidaat kan....
1. Memoriseren (Remember) - Relevante kennis ophalen uit het lange termijn geheugen		
1.1. Herkennen ¹¹³ <i>Recognizing</i> 1.2. Herinneren <i>Recalling</i>	Benoemen Weergeven Beschrijven Ophalen	<ul style="list-style-type: none"> • hoofdconcepten en kernconcepten herkennen in bronmateriaal; • contextkennis uit de syllabus herkennen in bronmateriaal; • paradigma's herkennen in de bronmateriaal (vwo); • definities of elementen in hoofd- en kernconcepten noemen; • contextkennis uit de syllabus reproduceren; • paradigma's noemen (vwo); • noemen welke kernconcepten in de syllabus bij elk hoofdconcept zijn ingedeeld; • herkennen wat voor type sociaalwetenschappelijk onderzoek in een bron gepresenteerd wordt.
2. Begrijpen (Understand) – Betekenis geven aan zowel mondelinge als schriftelijke informatie		
2.1. Interpreteren <i>Interpreting</i> 2.2. Voorbeelden geven <i>Exemplifying</i> 2.3. Classificeren <i>Classifying</i> 2.4. Samenvatten <i>Summarizing</i> 2.5. Afleiden <i>Inferring</i> 2.6. Vergelijken <i>Comparing</i> 2.7. Verklaren <i>Explaining</i>	Verhelderen Parafaseren Weergeven Vertalen Illustreren Categoriseren Samenvatten Abstraheren Generaliseren Concluderen Voorspellen Contrasteren	<ul style="list-style-type: none"> • bronmateriaal in eigen woorden vertalen naar kern- en hoofdconcepten en dit toelichten; • eigen voorbeelden geven van gedragingen, opvattingen, emoties, (kenmerken van) maatschappelijke verschijnselen en ontwikkelingen die met kern- en hoofdconcepten te maken hebben; • indicatoren formuleren die met kern- en hoofdconcepten te maken hebben; • informatie in bronmateriaal classificeren naar kern- en hoofdconcepten; • onderzoeksgegevens classificeren naar onafhankelijke – en afhankelijke variabelen;

¹¹³ 'Herkennen' betekent hier herkennen van informatie die identiek of zo goed als gelijk is aan de gepresenteerde informatie.

		<ul style="list-style-type: none"> • informatie in bronmateriaal classificeren als voorbeelden van categorieën die in contexten in de syllabus beschreven staan; • bronmateriaal samenvatten in termen van kern- en hoofdconcepten; • contexten met elkaar vergelijken door verschillen en overeenkomsten te benoemen in gedragingen, opvattingen, emoties, (kenmerken van) maatschappelijke verschijnselen en ontwikkelingen die met kern- en hoofdconcepten te maken hebben; • informatie in bronmateriaal verklaren door oorzaak-gevolg verbanden en correlaties te benoemen bij gedragingen, opvattingen, emoties, (kenmerken van) maatschappelijke verschijnselen en ontwikkelingen die met kern- en hoofdconcepten te maken hebben; • een maatschappelijk verschijnsel of proces verklaren, redenerend vanuit een paradigma (vwo).
3. Toepassen (Apply) – Een procedure uitvoeren of gebruiken in een gegeven situatie ¹¹⁴		
3.1. Uitvoeren <i>Executing</i> 3.2. Implementeren <i>Implementing</i>	Gebruiken	<i>In het examenprogramma zijn procedurele vaardigheden opgenomen bij andere denkvaardigheden dan toepassen.</i>
4. Analyseren (Analyze) – Informatie opsplitsen in afzonderlijke onderdelen en bepalen hoe de onderdelen zich verhouden tot elkaar en tot een overkoepelende structuur of doel		
4.1. Differentiëren <i>Differentiating</i> 4.2. Organiseren <i>Organizing</i> 4.3. Attribueren <i>Attributing</i>	Onderscheiden Selecteren Samenhang vinden Integreren Hoofdlijnen aangeven Ontleden Structureren Deconstrueren	<ul style="list-style-type: none"> • in bronmateriaal relevante informatie over gedragingen, opvattingen, emoties, (kenmerken van) maatschappelijke verschijnselen en ontwikkelingen die met kern- en hoofdconcepten samenhangen, onderscheiden van irrelevante informatie;

¹¹⁴ Onderzoeksvaardigheden als het formuleren van hypothesen, het classificeren van onafhankelijke en afhankelijke variabelen, zijn bij de andere denkvaardigheden opgenomen.

	Perspectief bepalen	<ul style="list-style-type: none"> • in bronmateriaal samenhang vinden binnen contexten tussen gedragingen, opvattingen, emoties, (kenmerken van) maatschappelijke verschijnselen en ontwikkelingen die met kern- en hoofdconcepten te maken hebben en tussen contexten; • in bronmateriaal bepalen vanuit welke ideologie en/of theorie wordt geredeneerd; • in bronmateriaal bepalen vanuit welk paradigma wordt geredeneerd (vwo).
5. Evalueren (Evaluate) - Het vellen van oordelen op basis van criteria en normen		
5.1. Controleren <i>Checking</i> 5.2. Bekritisieren <i>Critiquing</i>	Coördineren Opsporen Testen Oordelen Beoordelen Concluderen Conclusie trekken	<ul style="list-style-type: none"> • redeneringen met betrekking tot kern- en hoofdconcepten en contextkennis beoordelen op juistheid en interne consistentie en dat oordeel onderbouwen met argumenten; • redeneringen met betrekking tot kern- en hoofdconcepten en contextkennis bekritisieren aan de hand van externe criteria; • onderbouwde conclusies trekken uit aangeboden informatie over hoofd- en kernconcepten (bijvoorbeeld afkomstig uit verschillende wetenschappelijke onderzoeken); • een onderbouwd oordeel uit spreken over de betrouwbaarheid, validiteit en representativiteit van onderzoek, o.a. over in de media gepresenteerde resultaten van onderzoek met betrekking tot hoofd- en kernconcepten; • bepalen welke onderzoekstechniek het beste gebruikt kan worden bij een bepaalde onderzoeksvraag over hoofd – en/of kernconcepten en dat oordeel onderbouwen met argumenten.
6. Creëren (Create) - Elementen samenvoegen tot een samenhangend en functioneel geheel; delen herschikken tot een nieuwe structuur of patroon		

<p>6.1. Genereren <i>Generating</i></p> <p>6.2. Plannen <i>Planning</i></p> <p>6.3. Produceren <i>Producing</i></p>	<p>Hypotheses opstellen</p> <p>Ontwerpen</p> <p>Opzet formuleren</p> <p>Construeren</p> <p>Maken</p> <p>Schrijven</p>	<ul style="list-style-type: none"> • hypothesen opstellen met gebruikmaking van hoofd- en/of kernconcepten; • het schrijven van een ingezonden brief met gebruikmaking van zelf te selecteren hoofd- en kernconcepten; • een onderzoeksopzet formuleren waarin hypothesen gerelateerd aan kern- en/of hoofdconcepten, empirisch getoetst worden; • een betoog of beschouwing schrijven vanuit een bepaald standpunt waarbij gebruik gemaakt wordt van minimaal één van de paradigma's (vwo).
---	---	--

Bijlage 5 Politiek en het proces van politieke besluitvorming

(deze bijlage maakt onderdeel uit van de specificatie van de leerstof)

Kenmerken van politiek

Politiek gaat over:

- structuren en organisaties, gespecialiseerde en gezaghebbende (overheids)instellingen (politieke organisaties en instituties);
- de machtsstrijd om conflicten op te lossen, waardevolle (materiele en immateriële) zaken toe te delen of beslissingen te nemen (politieke machtsstrijd);
- beleid hoe de samenleving er uit zou moeten zien en welke middelen hiervoor nodig zijn (politiek beleid).

Modellen van politieke besluitvorming

Er zijn verschillende politieke besluitvormingsmodellen die het proces van politieke besluitvorming in beeld proberen te brengen. Met deze modellen kan besluitvorming geanalyseerd worden. Elk model benadrukt andere aspecten van besluitvorming.

1. **Het systeemmodel:** nadruk op eisen en steun, kansen en bedreigingen uit de omgeving van het politiek systeem.

Het politieke systeem is het geheel van betrekkingen waardoor opvattingen, verlangens en eisen van individuen, groepen en instellingen in bindende beslissingen worden omgezet. In het politieke systeem opereren behalve het openbaar bestuur onder meer burgers, belangengroepen/pressiegroepen, politieke partijen, de volksvertegenwoordiging, de media, adviesorganen, planbureaus, de departementen/ ambtenaren en de rechterlijke macht.

In het systeemmodel van het politieke proces worden de volgende fasen onderscheiden:

- invoer/input: de eisen/ wensen die vanuit de samenleving naar voren worden gebracht en de steun die maatschappelijke groepen geven aan (onderdelen van) het politieke systeem. Het kan hier gaan om nieuwe beleidsmaatregelen en/ of veranderingen in het politieke systeem, anderzijds kan het steun zijn voor het bestaande beleid of steun voor het bestaande systeem. Individuen, belangengroepen, politieke partijen, media zijn zogenaamde poortwachters. Deze bepalen welke eisen op de publieke en politieke agenda komen.
- omzetting of conversie. De omzetting van eisen/wensen in overheidsbeleid (conversie) verloopt in de volgende fasen:
 - a. Politieke agendavorming: politici en beleidsmakers - ministers en parlamentsleden (op landelijk niveau) - zijn bereid om problemen uit de samenleving aan te pakken. Of een maatschappelijk probleem op de politieke agenda komt, hangt mede af van de vraag of:
 - de situatie als ongewenst wordt ervaren door een groot aantal /groepen mensen (al of niet georganiseerd);
 - de negatief beoordeelde situatie hevige emoties oproept of vaak voorkomt;
 - de situatie als veranderbaar wordt beschouwd en het probleem dus in principe oplosbaar wordt geacht;

- eisen langs de zogeheten poortwachters/ sluiswachters komen;
 - er voldoende ruimte is op de politieke agenda; er moeten vaak prioriteiten gesteld worden.
- b. Beleidsvoorbereiding: het verzamelen en analyseren van informatie en het formuleren van adviezen over het te voeren beleid; er worden soms ook alternatieven opgesteld; bij politieke besluitvorming moet rekening worden gehouden met het verschijnsel dat de eisen en de belangen vaak tegenstrijdig zijn en niet alle tegelijkertijd gehonoreerd kunnen worden; ook zijn vaak compromissen nodig.
- c. Beleidsbepaling: het nemen van beslissingen over de inhoud van het te voeren beleid.
- uitvoer/output. De uitvoer bestaat uit politieke besluiten en andere maatregelen of handelingen, die het resultaat zijn van de omzetting van eisen/wensen en steun. Besluiten zijn: wetten, algemene maatregelen van bestuur, beschikkingen en Koninklijke besluiten. De uitvoer kan ook bestaan uit maatregelen of handelingen zoals: regelgeving, nota's, het al of niet afleggen van staatsbezoeken. Het uitvoeren (of niet-uitvoeren) van beleid gebeurt veelal door ambtenaren.
 - terugkoppeling of feedback: reacties van de samenleving op politieke besluiten. Deze reacties kunnen weer aanleiding zijn voor nieuwe invoer. In deze fase past ook de evaluatie van het beleid. Van invloed op al deze fasen is de zogeheten omgeving van het politieke systeem: kenmerken van de eigen samenleving en de relaties van Nederland met andere landen/staten.

Beleidsvorming is een doorgaand proces, waarin een besluit geen definitief eindpunt vormt. Er vindt met andere woorden voortdurend terugkoppeling of feedback plaats. Het met behulp van beleid succesvol oplossen van een probleem kan ongewenste neveneffecten hebben, zozeer dat nieuwe problemen ontstaan.

In de omgeving van het politieke systeem zijn te onderscheiden:

- onder andere demografische, ecologische, culturele, economische, technologische en sociale aspecten en ontwikkelingen in Nederland zelf; deze factoren kunnen de mogelijkheden voor het overheidsbeleid beperken of verruimen (bijvoorbeeld het beschikken over aardgas; individualisering; vergrijzing, sociale ongelijkheid en hoe die wordt ervaren, sociale cohesie en hoe die wordt ervaren);
 - daarnaast zijn relaties van Nederland met andere landen/staten van invloed op het politieke systeem. Zo kan bijvoorbeeld worden gedacht aan het lidmaatschap van de Verenigde Naties, Europese Unie, NAVO, en dergelijke, maar ook aan andere externe politieke en/ of culturele betrekkingen. De ruimte voor eigen Nederlands beleid kan door deze relaties verminderen als bevoegdheden aan andere organisaties worden overgedragen. Ook economische ontwikkelingen zoals veranderingen van de wereldhandel zijn van invloed op de politieke besluitvorming.
2. **Het barrièremodel:** nadruk op macht in besluitvorming: realisatiemacht en hindermacht

Het proces van dit model van politieke besluitvorming wordt ingedeeld in fasen. Of een maatschappelijk probleem aandacht krijgt van politieke partijen en leidt tot overheidsbeleid, hangt af van de uitkomst van strijd tussen mensen en groeperingen met tegengestelde belangen en opvattingen. Verschillen in macht zijn daarop van invloed.

De (belangen-)strijd speelt zich af in verschillende fasen van het proces van politieke besluitvorming, die als barrières/ drempels kunnen worden beschouwd. Die strijd gaat om (het passeren van deze drempels):

- (H)erkennen/(h)erkend krijgen van problemen, wensen of behoeften als politieke problemen.
Meest betrokkenen: particulieren, pressiegroepen, politieke partijen, massamedia.
Vergelijk de invoerfase van het systeemmodel en het proces van agendavorming.
- Afwegen van wensen of behoeften/toekennen van een hoge prioriteit aan een politiek probleem.
Meest betrokkenen: politieke partijen, parlement, regering, ambtenaren.
Vergelijk conversiefase van het systeemmodel.
- Beslissen over (de noodzaak van) beleidsmatige oplossing van problemen.
Betrokkenen: parlement, regering. Vergelijk conversiefase van het systeemmodel.
- Besluiten uitvoeren.
Betrokkenen: ambtenaren, onder verantwoordelijkheid van minister(s).

Het ambtelijk apparaat is een belangrijke politieke organisatie. Zij zijn betrokken bij de voorbereiding, uitvoering en het legitimeren en uitleggen van de politieke besluitvorming. Ambtenaren blijven meestal in functie ook bij een wisseling van de politieke macht en ze beschikken over specialistische kennis.

Zowel pressiegroepen als politieke partijen proberen invloed uit te oefenen op politieke besluitvorming. Een pressiegroep is echter per definitie iets anders dan een politieke partij, omdat pressiegroepen het overheidsbeleid willen beïnvloeden zonder kandidaten te stellen voor verkiezingen. Politieke partijen houden zich bezig met de inrichting van de samenleving als geheel en moeten daarbij verschillende belangen afwegen. Zij proberen via verkiezingen politieke macht te verwerven om hun doelen te bereiken. Pressiegroepen komen op voor deelbelangen en richten zich op één specifiek terrein. Net als politieke partijen vormen pressiegroepen een belangrijke intermediair tussen de burgers en de overheid. Soms vormen pressiegroepen zich om tot politieke partijen, de zogenaamde "single-issue-partijen".

Bijlage 6 Literatuur

Hoofdstuk 3 Domein B

Arts, W.A., Flap, H.D. & Ultee (2003). *Sociologie: vragen uitspraken, bevindingen*, Groningen: Martinus Nijhof.

Becker, U. & Van Praag, P. (redactie) (2006). *Politologie. Basisthema's & Nederlandse politiek*. Apeldoorn: Het Spinhuis.

Boer de, C & Brennecke, S. (2013). *Media en publiek*. Den Haag: Boom Lemma.

CBS, (2012). Jaarrapport integratie 2012, Den Haag: CBS.

Haralambos & Holbor, (2013). *Sociology. Themes and Perspectives*, London: Collins.

Hofstede, G. & Hofstede, G.J. (2009). *Allemaal Andersdenkenden*, Antwerpen: uitgeverij Contact.

Hoof, J. van & Ruysseveldt, J. van (red) (1996). *Sociologie en de moderne Samenleving*, Heerlen: Boom/Open Universiteit.

Hoog, C. de Hooghiemstra (2002). *Gezin in beeld. Politieke partijen tegen in licht*. In Demos: jrg 18, juni 2002.

Hoog, C. de (2003). *Opgaan, blinken, verzinken en uit de as herrijzen. Gezinnen, gezinssociologie en gezinsbeleid 1946-2003*. Inauguratie Universiteit Wageningen.

Hoog, C. de (2007). *Politiek maakt gezin kapot*, Afscheidsrede Universiteit Wageningen.

Hooghiemstra E. (2003). *Trouwen over de grens*. In Demos, jrg 19, aug 2003.

Jeugd en Gezin (2008). *De kracht van het gezin. Nota gezinsbeleid 2008*. Den Haag: ministerie voor jeugd en gezin.

Klaassen, C. (1981). *Sociologie van de Persoonlijkheidsontwikkeling. Verkenningen in de Socialisatietheorie*, Deventer: Van Loghum Slaterus.

Loo, H. van der, & Reijen, W. (1997). *Paradoxen van modernisering*. Bussum: Uitgeverij Coutinho.

SCP (2009): *De sociale staat van Nederland*. Den Haag.

SCP (2008): *De betrekkelijke betrokkenheid*. Den Haag.

SCP (2011). *Gezinsrapport 2011. Een portret van het gezinsleven in Nederland*. Den Haag.

Smit, F. & Doesborgh J. (2001). *De onderhandelingsmores in opvoedend Nederland*, Nijmegen: ITS.

Swaan, A. de (1996). *De mensenmaatschappij*, Amsterdam: Bakker.

Tajfel, H. (1981). *Human groups and social categories. Studies in social psychology*. Cambridge: Cambridge University Press.

Wolters en De Graaf (2005). *Maatschappelijke problemen. Beschrijvingen en verklaringen*. Den Haag, Boom.

<http://www.davidpinto.nl/theorie.php> ICI, geraadpleegd 5-9-2014

Hoofdstuk 3 Domein C

Aerts, M, & Everard, M., *De burgeres: geschiedenis van een politiek begrip*. Uit Kloek, J & Tilmans, K (2002), *Burger*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

Bavel, van B., *WRR-Lecture (2013: How much (in)equality can societies sustain?*. Amsterdam: UvA.

Beus, J., de & Doorn, J. van & Rooy, P. de, (1996). *De ideologische driehoek*. Amsterdam/Meppel: Boom.

Gevers, A. (red.) (1998). *Uit de zevende*, Amsterdam: Het Spinhuis.

Haan, de, *Burgerschap, sociale stratificatie en politieke uitsluiting in de negentiende eeuw*. Uit Kloek, J & Tilmans, K (2002). *Burger*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

Hoof, J. van & Ruysseveldt, J. van(red) (1996). *Sociologie en de moderne Samenleving*. Heerlen: Boom/Open Universiteit.

Jager, de & H., Mok, A.L. & Sipkema, G. (2009). *Grondbeginselen der sociologie*. Groningen/Houten: Noordhoff Uitgevers.

Jongh, T.O.H., de, Grundmeijer, H.G.L.M. & Lisdonk, E.H. van de (2009). *Praktische preventie*. Houten: Bohn Stafleu van Loghum.

Kievid, J. de(1996). *Democratie, ideaal en weerbarstige werkelijkheid*. Bussum: Uitgeverij Coutinho.

Schuyt, K. (2006). *Steunberen van de samenleving*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

SCP (2003): *Inkomen verdeeld*

SCP (2005): *Toekomst arbeidsmarkt en sociale zekerheid*.

SCP (2007): *Achterstand en afstand*

SCP (2008): *Wel of niet aan het werk*

SCP (2009): *Jaarrapport integratie*

SCP (2010): *Een baanloos bestaan*

Swaan, A. de (1996). *De mensenmaatschappij*. Amsterdam: Bakker.

Steyaert, J & Haan, J. de (red.) (2007). *Jaarboek ICT en samenleving 2007*. Amsterdam: Boom.

Vranken, Van Hootehem & Hendrickx (2013). *Het speelveld, de spelregels en de spelers? Handboek sociologie*. Leuven: Acco.

Woerdman, E. (2013). *Politiek en politicologie*. Groningen/Houten: Wolters Noordhoff.

Hoofdstuk 3 Domein D

Arts, W., Flap, H. & Ultee, W. (2003). *Sociologie: vragen, uitspraken, bevindingen*. Groningen: Martinus Nijhof.

Berger, P. en Berger, Br. (1975): *Sociologie. Een biografische opzet*. Bilthoven: Ambo

Bessems, K. (2013). *Stamp er geen stamdenken in*. Volkskrant 2-2-2013.

Boutellier, H. (2005). *De veiligheidsutopie*. Den Haag: Boom Lemma uitgevers.

Dijk, J. J. M. van, Sagel-Grande, H. J., Toornvliet, L.G. (1998). *Actuele criminologie*. Lelystad: Koninklijke Vermande.

Dijk, J.J.M. van, Huisman, W. & Nieuwebeerta, P. (2014). *Actuele criminologie*. Den Haag: SDU uitgevers

Duyvendak, J.W. e.a. (2013). *Sociale kaart van Nederland; over instituties en organisaties*. Den Haag: Boom Lemma uitgevers.

Hajer, M., Schwarz, M. (1997). *De wereld als risicomaatschappij*. Amsterdam: De Balie.

Huysmans, F., & Steenbekkers, A. (2002). *Kijken naar gevaren*, Den Haag: SCP.
Kelk, C. (2005). *Studieboek materieel strafrecht*. Amsterdam: Kluwer.

Lens, K., Pemberton, A., Groenhuijsen, M. (2010). *Het spreekrecht in Nederland: een bijdrage aan het emotioneel herstel van slachtoffers?* Tilburg: Universiteit Tilburg, Intervict.

Marsh, D & Stoker, G. (2010), *Theory and Methods in Political Science*. Basingstoke, Hampshire: Palgrave Macmillan.

Noije, L. van, Wittebrood, K. (2008). *Sociale veiligheid ontsleuteld: veronderstelde en werkelijke effecten van veiligheidsbeleid*. Den Haag: SCP.

Oppelaar, J. Wittebrood, K. (2006). *Angstige burgers?* Den Haag: SCP.

Wilterdink, N. & Heerikhuizen, B. van (red.) (2012). *Samenlevingen*. Groningen: Wolters-Noordhoff.

Woerdman, E. (2013). *Politiek en politicologie*. Groningen/Houten: Wolters Noordhoff.

Wolters, W., de Graaf, N. (2005). *Maatschappelijke problemen. Beschrijvingen en verklaringen*. Den Haag: Boom.

Hoofdstuk 3 Domein E

Berting, J. (2006). *De versplinterde samenleving. De gevolgen van moderniteit en modernisering in de 21ste eeuw*. Delft: Eburon.

Duyvendak, J.W. e.a. (2013). *Sociale kaart van Nederland; over instituties en organisaties*. Den Haag: Boom Lemma uitgevers.

Klaassen C. (1996). *Socialisatie en Moraal*. Leuven-Apeldoorn: Garant.

Loo, H. van & Reijen, W. van (1997). *Paradoxen van modernisering*. Bussum: Coutinho.

Noordzij, A. (2009). *Gelij: Dynastie, land en identiteit in de late middeleeuwen*. Hilversum: Verloren.

Steger M. B., (2014). *Globalisering*, serie Elementaire deeltjes. AUP: Amsterdam.
Berting, J. (2006). *De versplinterde samenleving. De gevolgen van moderniteit en modernisering in de 21ste eeuw*. Delft: Eburon.

Veen, R. van der, (1999). Individualisering en beleid. Tussen minimale staat en controlestaat. In:
Schnabel, P. (red), *Individualisering en sociale integratie*. Nijmegen: Uitgeverij SUN.

Bijlage 3

Schnabel, P. e.a. (red.) (2007). *Het vak maatschappijwetenschappen, Voorstel examenprogramma*. Enschede: Netzodruk.

Schnabel, P. e.a. (red.) (2009). *Maatschappijwetenschappen Vernieuwd Examenprogramma*. Enschede: Netzodruk.

Aanvullend is voor de omschrijvingen gebruik gemaakt van de volgende literatuur:

Berting, J. (2006). *De versplinterde samenleving. De gevolgen van moderniteit en modernisering in de 21^e eeuw*. Delft: Eburon.

Hoeksema, K.J. & Werf, S. van der. (2004). *Sociologie voor de praktijk. Een inleiding in de sociologie voor het hbo*. Bussum: Uitgeverij Coutinho.

Hoof, J. van & Ruysseveldt, J. van e.a. (2004). *Sociologie en de moderne samenleving*. Heerlen: Open Universiteit. Zij verwijzen naar: Verrips- Roukens, C.A., De grote transformatie', in : Berting, J. en C.A. Verrips-Roukens et al. (1985), *Inleiding in de sociologie* . Heerlen: Open Universiteit.

Jager, de & H., Mok, A.L. & Sijkema, G. (2009). *Grondbeginselen der sociologie*. Groningen/Houten: Noordhoff Uitgevers.

Smith, K.G. Carroll, S.J., & Ashford, S.J. (1995). *Intra- and Interorganizational cooperation: toward a research agenda*. *Academy of Management Journal*, 38(1), 7-23.

Wilterdink, N. Heerikhuizen B. (red) (2012). *Samenlevingen: een verkenning van het terrein van de sociologie*. Groningen: Wolters-Noordhoff.

Bijlage 4

Krathwohl, D.A. (2002). A revision of Bloom's taxonomy: An overview. *Theory into Practice*, 41 (4, Autumn), 212-218.

Lewis, A. & Smith, D. (1993). Defining Higher Order Thinking. In: *Theory into Practice*, 32(3), 131-137.

Brookhart, S.M. (2010). *How to assess higher-order thinking skills in your classroom*. Alexandria: ASCD.

Kievid, J. de e.a. (2010). *Handboek vakdidactiek maatschappijleer*. Amsterdam: Landelijk Expertisecentrum Mens- en Maatschappijvakken.

Hoek, B. van der e.a. (2012). *Maatschappijleer hoofdzaak; een sociaal wetenschappelijk denkkader voor politieke oordeelsvorming*. Amsterdam: Landelijk Expertisecentrum Mens- en Maatschappijvakken.

